

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ В РОМАНАХ

Юрій
МУШКЕТІР
ЯСА

 FOLIO

Юрій Мушкетик

Яса. Том 2

Серия «Історія України в романах»

Текст предоставлен правообладателем
http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=5014778
Яса. Том 2: Фоліо; Харків; 2006
ISBN 966-03-3541-5

Аннотация

В центрі роману «Яса» відомого майстра сучасної української прози Юрія Мушкетика, лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка, – історична постать, кошовий отаман Запорозької Січі Іван Сірко, який ще за життя став легендою, бо під його проводом запорожці не програли майже ні одного бою. Все своє життя славетний кошовий віддав Україні. Мушкетик змальовує картину цілої історичної доби, прозваної в народі «Руїною». Це був час, коли Україна стає ареною жорстокої боротьби за сфери впливу між сусідніми державами – Польщею, Москвою, Туреччиною. Як своєрідний осередок вольності описує автор Запорізьку Січ, з притаманним їй устроєм, побутом і звичаями. У творі не ідеалізується козацьке життя, але автор підкреслює важливе значення Січі, яка упродовж ряду століть залишалася вогнищем і головним гальванізатором визвольних рухів і могутнім щитом проти нападів завойовників.

Содержание

Розділ вісімнадцятий	4
Розділ дев'ятнадцятий	35
I	35
II	43
III	83
IV	103
V	122
VI	130
Розділ двадцятий	144
I	144
II	167
III	173
Конец ознакомительного фрагмента.	174

Юрій Мушкетик

Яса. Том 2

Розділ вісімнадцятий

Із записів Дорофія Ружі

Більше як півроку протулявся я по різних сторонах, набачився злого й доброго, і сам ставав то злим, то добрим, хоч прагнув жити тільки добром. Випадало гостювати в полковницьких світлицях і в багатих дідичів, одначе легше впроситися на ночівлю до людини убогої, ніж до багатой. До дармівщини я не ласий: десь проспівую стихаря, десь канон на ісход душі, – й за те маю гріш, десь косарі покличуть подорожнього до своєї жовтої косарської каші з чаїними або перепелиними яйцями, і я розкажу їм, що сам бачив і що чув од інших людей. Кілька тижнів мандрував із старцями. Спочатку думалося: ось де воля, убога, але справжня. Старці, здавалося мені, люди тихі й упокорені Господу та долі. Торба під головою, небо в головах, житній сухарик, розмочений у залізній кружці... Тиха, лагідна бесіда, мудрість нелукава, на нужді замішана. Спершу мені й справді мандрувалося з ними добре. Старці – люди сумирні, і водночас все-таки в гурті веселіше. Хто важиться зобидити Божих людей! Як випа-

де удача, найчастіше після ярмарку, сядемо десь над озере-
чком, зробимо куреня та й радуємося Божій годині та тихій
днині. Качечка дика кахкає в лататтячку, качата за нею пли-
вуть разочком, ще й голівки їхні схитуються вперед-назад,
пташка маленька пурхає з очеретини на очеретину. Все ба-
чу, все беру в серце. Близько-близько. Немає качечки, немає
пташки – розмовляю з мурашкою, яка біжить по моїй пали-
ці, зупиняється, принохується: щось їй від мене треба, щось
вона про мене знає, а сказати не вміє. Пишна й родюча наша
земля. Багатий наш край, але й убогий також. Слободи бідні,
пошарпані війною, вдови, сироти та каліки населяють їх.

Я йшов через села, полями і луками й відчував, що на-
повнююся новими думками, новими, не знаними раніше по-
чуттями, що мовби вертаю щось напівзабуте, втрачене чи
розтрачене, мовби віднаходжу себе самого. Я наповнювався
соняшниковим цвітом, сміхом дітей, рідною мовою, напов-
нювався болями й стражданнями, без яких також немає лю-
дини, наповнювався надією, без чого нема майбутнього. Я
бачив, що люд мій не ледачий і розумний, і хоробрості йо-
му не забракло, і доброї замрії також, тільки все те прибите,
неначе цвіт на морозі, потоптане чужими чобітьми, одначе
коріння не підтяте. О, якби-то, якби-то хоч раз доцвів цвіт,
дозріло насіння! Воно б розлетілося по всій нашій землі й
закущилося новим пагінням, нечутливим до морозів.

Я вдихав запах пізніх гречок, милувався чорнобровою
красою дівчат, козачою статурою парубків, слухав церковні

дзвони, плачі бабусь у церкві, й все те входило мені в душу глибше та глибше. Іноді я боронився від того, задумувався: чому воно пронизує мене? Хіба я для цього йшов сюди? Я йшов осягнути Божі істини людського буття, просто, як істини світу сього, але не мої особисті. І однак... Чому тут стільки всього дорогого мені? Чому стільки жалів обступає мене? Звідки воно взялося? Я мовби зовсім мало його знав... З ним народився? Прийшло з дитинства й мучить мене, як спраглої думки про воду? Впізнаю зараз? Мабуть, все разом. Все разом, і все воно в мені, а без нього мене, справжнього, немає і немає світу.

Поспішає дорогами всілякий люд: мчать панські ридвани, мчать зграбні виїзні возики, вистелені турецькими килимками, погейкують на воли чумаки, – дорога далека, аж на Дін, – дядько лупить по ребрах суху шкапину. Не поспішають тільки божі старці. Йдемо ми черідкою, схожою на журавлиний ключ. Попереду високий, у смушковій в півлікті заввишки шапці, у обхвицьканих майже до колін штанах, Супрун, він у нас ніби за ватага, каліцтва в нього немає ніякого, тільки на лівій щогі здоровенна, в кулак завбільшки, брунатна гуля; Супрун злий і нахабний, не просить милостиню, а вимагає, одбирає її в своїх же старців. Гроші пропиває – зледащів чоловік, робити не хоче й валасається по світу; за ним Данько Крига – веселий кароокий чоловічок з білявим чубчиком, що пнеться з-під ляської шапочки. В Данька немає правої руки, зате ліва в нього працює ліпше, ніж у когось дві; за ни-

ми брати Тихенькі – головаті рахіти, які завжди вдвох, разом можуть натовкти або хоч покусати когось третього; за ними сліпий на ліве око колишній монах Інокентій; у його сліди намагається влучати клишоногий напівідіот Луцько; одноногий Верига шкандибає трохи збоку; троє погорільців з-під Києва також тримаються купи, ці складають копійчку до копійчки, не потратяться нітрохи, спатимуть під дощем біля плоту, а в корчму не зайдуть; горбатий, криворотий Панько цвигає оддалік, бо над ним старці найдужче збиткуються, але й пускають його поперед себе на старцівство – вміє викликати жалощі.

Я – позад усіх, розглядаюся на всі боки, співаю потихеньку, славлю Божий світ.

Не знаю, чому так сталося, що старці почали все частіше сваритися між собою. Може, сварилися вони й раніше, та я того не помічав? Сваряться за місце біля вогнища, за грудку каші, за бриля солом'яного, з опудала знятого. І почали вони нарікати на мене, що заробляю мало, що міг би з своєю вченістю мати більше, почали користати мною недостойно. В одному селі мор лютував на коні, так вони сказали, буцім я вмію той мор одводити, й гроші за те взяли з селян, прийшли в інше село, а воно порожне-порожнісіньке, хати стоять повідчиняні, кури гребуться по городах, собаки дзвонять ланцюгами, й жодної живої людської душі. Ми спочатку ту пустельність віднесли на моровицю, на чуму чи холеру (в селі під Пирятином моровиця вигубила три вулиці, там при

нас спалили дві відьми, та стало ще гірше). Я кваплю старців іти далі, а вони розбіглися по дворах, цуплять кому що трапиться до рук: сукна штуками, одержу, хліб і сало; але тут посипалися, неначе горох, з городів люди, почали однімати своє та нас бити. Виявилось, шляхом од Пирятини пробігла здрочена череда, а далі вигулькнула наша старцівська низка, люди й прийняли череду та нас за татар. Старці одмагалися, одхрещувалися, казали, буцім призвідцею до грабунків був я. «Він здоровий, він у нас за ватага». І мене побили немилосердно, і я не міг те биття нікому одреваншувати, хоч сердитий був страшенно, й вперше налаяв старців. Надто ж мене розізлило, що старці не заступилися за мене в Пирятині, коли я справді потребував їхньої допомоги. В місті один темний чоловік, – головатий, ще й голова та приплюснута зверху, й рот вузький та довгий, неначе вирізано з кавуна велику-велику скибку, – видавав себе за пророка, баламутив людей, провіщав їм Содом, близький прихід Антихриста і всілякі напасті; люди вірили, боялися й покинули робити, і я привселюдно вступив з ним у спір і переміг. Знадобилися тут мені вельми проповіді отця Симеона про Антихриста, котрий відступить від Бога, і ангел-хранитель його покине, але буде те ще не скоро – більше як через триста літ, коли люди нароблять гріхів стільки, що земля їх вже не зможе вмістити; але перед цим буде багато великих провіщень; світ потьмяніє, сонце світитиме чорне, і появиться на небі ангел з оголеною шаблею. Я сказав людям, щоб не

вірили псевдопророку, й покепкував над ним, і люди повірили мені й прогнали того лукавого чоловіка. А вночі злісник той, котрий видавав себе за пророка, та два його підбрехачі пробралися до кошари, де ми спали, й накинулися на мене. Я відбивався, кликав на поміч старців, але вони не відгукнулися. Одні повпивалися надармівщину – пирятинці пригощали їх з радості, що звільнилися від напасті, – інші причаїлися й мовчали. Я знаю, чому вони мовчали. Вони заздрили, що я не каліка, що вчений, що маю рід і родину й можу туди повернутися, якщо захочу. Немає в світі нічого страшнішого від заздрості людської. І я тоді подумав, що серед убогих людей, зовсім убогих, правди немає. Сама убогість не робить людину вільною та мудрою, і доброю також, убогість точить людину, як шашіль, і прогризає дірку в душі, в яку студять холодні вітри. Справжній пророк мого народу появиться, – якщо таки появиться, – не в убогій одежі, бо де убога одежа, там і думки убогі, – але й не в шатах пишних, появиться він... І тут моя думка зашпортується, наштовхується на камінне мурування. Появиться з нашої академії? Але однієї вченості мало. До неї потрібно ще щось, а що – не знаю. Сила та мужність? Але скільки їх, мужніх, відважних, підносило над своїми головами прапори, скільки інших сміливців зліталось до них, і все те намарно. Чого, чого не вистачає моему краєві, яке прокляття лежить на ньому й за віщо?

Наступного ранку ми вийшли з Пирятина, і, мабуть, у покару старцям за їхні злі вчинки, нагнала нас ополудні буря,

й була вона така страшна, як саме пришестя Антихриста, нічого страшнішого я ще не бачив і, дасть Бог, не побачу більше ніколи. Вона крутила кущі, ламала сади, носила людей поверх дерев і перекидала вози з снопами. Буря застала нас за кількасот сажнів од великого хутора, жінці там саме жали просо, розметала всіх; хто тримався за стерню і вітру під себе не підпустив, той зацілів, а тих, хто намагався втекти, понесла за собою. Хурія розкрила всі три бабинці хутірської церкви, а дзвони позакидала в стерні, вони летіли й гули на льоту, – на один я потім наткнувся біля дороги, він тріснув навскіс, як гарбуз, – розкрила половину стріх у хуторі й повалила кілька клунь та хлівів. Пройшла вона смугою і нас зачепила тіль-тіль, кілька старців погубили торби, брилі та палиці, з одного здерла свиту, кілька чоловік, і я серед них, понабивали об землю гулі, й налякалися ми страшенно. Я лежав у канавці біля дороги, накривши голову свитою, й, не вмовкаючи, читав молитви, над головою крутило і вило, і втихло, лише коли я прочитав «Богородицю». Світ вияснився, і ми возрадувалися, а далі старці почали дорікати мені, що це я накликав таке нещастя. І тоді я не пішов з ними далі, а повернув назад і, обминувши Пирятин, попрямував на Прилуки.

Після старцівської волі-неволі відчув справжню волю, іду й співаю, і вільний вітер ворухить мені волосся – бриля я зняв і почепив на ціпок. Цей самий вітер потужно й мірно обертає крила шести вітряків, які вишикувалися на горбі за

хуторами, вітряки махають крильми, кличуть мене до себе. Крайній з правого боку – найбільший, двоповерховий, восьмипарний, поставлений на пнищі велетенського дуба, шапку повертають двома дишелями, на крилах – парусові вітрила. Зробив господар того млина як лялечку, на замилювання людям і в пам'ять собі. Біля нього найдужче витовчено траву: там збираються помольці всіх шести вітряків. Про млини, про їхнього майстра я довідався від них, був запрошений під одного воза, де розташувалися троє чоловіків і двоє жінок, що приїхали по млино, вони переобідували хлібом з салом та часником і пригощали мене. Над моєю головою в драбинах воза глибоко, нутром, зітхали воли, жували горохвянку, і потеруха сипалася мені за шию, але то нічого, це чисті з'їдини. Там, під возом, я довідався, що всі шість млинів – жоден не схожий на іншого – зробив своїми руками старий Василь Мед, кожному синові по млину. Тоді ще край цей був багатий і людний, і від помольців не було відбою: їхали сюди молоти, дерти, бити олію, їхали неначе на ярмарок й просто так – погомоніти, довідатися, що діється в світі, а дівчата – подивитись на гарних мельниченків!

Ой піду я до млина
До дірявого,
Чи не стріну Василя
Кучерявого.

Наймолодший з Медів справді був кучерявий.

Веселе то було місце, веселі млини, веселі часи. Але часи перемінилися, Василь Мед помер, а всі його шестеро синів погинули. Тепер у шести вітряках порядкують вдови та їхні недорослі діти, їм важко впоратися з вітрами, бо й вітри посуворішали, і їх аж шість: турецький, молдавський, ласький, литвин, москаль, донський, – і всі рвуть млини з припонів, а млини ветшають і мливо стає гірше, сідає в хлібі на закальці та глевтявіє, через те помольці все частіше обминають шість вітряків та їдуть далі, до Пирятина. Я перебув шість днів біля тих млинів, читав помольцям псалми, допомагав удовам повертати проти вітру їхні важкі млини і носити мішки. Скажу правду, робота та не по мені. І обливалося слізьми моє серце, коли дивився на молоденьких, на тоненьких ніжках Медів, зігнутих під вагою важких, припорошених білим інеєм борошна лантухів. Думав, чи не залишитися мені в шести млинах, але чим я, хирлявий і незвичний до роботи, запоможу шести родинам, які падають у все більше зубожіння. Врожай був поганенький, люди мелють рідко, осьмачка жита коштує півтора золотих!

Останній день я вже мішки не носив, а поправ у ставочку й висушив свою мізерію – бруду не переношу, – пообідав з мельничками й попрощався з ними. Обідали ми тут же, біля ставочка, живуть Меди однією родиною, семеро жінок і дві дюжини діток – найстаршому шістнадцять годочків, а далі така дрібнота, що тільки біліють змиті голівоньки та світять оченята. «Оце, світе, така твоя правда, – думав я, –

оце, Україно, твоя доля; ростиш діти, а їх вигублюють, а їх забирають до чужого війська, йдуть вони в найми, працюють на своїх і чужих панів, і ніколи їм помислити за себе та надумати собі кращої долі. Світе мій! Який ти широкий, ясний та жорстокий, який незрозумілий, і не досягнути тебе ніякою книжною наукою».

Йшов я того дня довго, сягнув села великого й багатого, Іванівкою званого, й прожив у тому селі два тижні, бо був прикоханий попом тамтешнім, грамотним чоловіком, після кожної відправи він читав селянам на паперті «Бесіди Златоуста», а що літа мав поважні і втомлювався, попросив почитати мене. Я читав неквапливо, розбірливо й сподобався селянам.

Проведені в Іванівці дні були для мене чи не найкращими тієї осені. А далі потрапив я в пасмугу важку, чорну, часом навіть погибельну. Мабуть, пустився в путь при якійсь лихій годині.

Наступного дня випало мені ночувати в хаті, де помирала дитина; загубила її мироносиця: напувала свяченою водою, а груді давати не веліла, коли ж дозволила, дитя груді не взяло, після того, як дитя померло, прорекла спокійно: «Бог дав, Бог і взяв». Мені б промовчати, а я сказав, що то dokonala дитину вона і що їй лікувати дітей не належить. Мироносиця почала голосити й наклимати на мене всілякі напасті, а тоді попрібігали сусіди, почали тусати й шарпати мене, а спала з розуму від горя мати дитини линула на мене окріп, добре,

що попала тільки на одержу та на руку, і я втікав городами до лісу і потім не міг заночувати в жодному селі, бо чорна слава, пущена мироносицею, летіла поперед мене. Віддихався аж у Лубнах. Там я замешкав довше – найнявся на кілька днів у підпомічники до городского писаря, бо той зашився з паперами без писарчуків, які, обоє, втекли із-за писаревої лютості, – й там же на мене звалилася тяжка пригода. Повертався якось надвечірком від Сули, куди ходив подивитися, як тягають волоки рибалки, й зустрілися мені троє стрільців з залоги, яка стоїть у ратуші. Раніше, при Хмельницькому, така залога стояла лише в Києві, тепер їх понаставляно по багатьох містах. Кого вони охороняють і від кого, ми не знаємо, тільки здогадуємося.

Були ці стрільці втомлені й байдужі, брели повільно. Я звик до них у Москві, і вони не викликали в мене ні подиву, ні зацікавлення. Вони вже майже минули мене, й раптом крайній від мене зліва, високий, вузьколиций, зупинився і вказав на мене кістлявим пальцем:

– Це не він?

– Схожий, – мовив інший, плечистий, довгорукий.

– Тоді ходімо з нами, – сказав високий.

Я не злякався, хоч нічого й не розумів.

– Куди й за віщо ви хочете мене вести? – запитав їх по-російськи. Не знаю, чому я заговорив по-російськи, либонь, це сталося мимовільно – у відповідь на російську мову, а може, спрацював на захист і мій розум.

Стрільці спантеличилися:

– Хто ти? Де навчився говорити по-нашому?

– Бо я москвитянин, – тепер вже з потаємною думкою на свій захист збрехав я. – Від боярина Ртищева... А що робите ви? Когось шукаєте?

– Ловимо підбурювачів, бандитів-дорошенківців, – відкавав рукастий.

– Чому ви? Хіба тут нікому це зробити?

– Ми зробимо краще. Та й ми не довіряємо цим...

Стрільці пішли. А я довго стояв, проте дивився не вслід їм, а собі під ноги.

Ця зустріч мала б послужити мені пересторогою. Чоловік я в цій країні новий, одяг мій теж не схожий на тутешній...

Не послужила. Через два дні мене схопили на базарі городів козаки. Закинули до в'язниці й допитували багато разів, якої сторони я житель і віри якої, я казав те, що є, мені не вірили, бо ж не міг пояснити, куди і в якій справі йду та чого хочу. Якби ж то я знав, чого хочу і чого шукаю. Я їм сказав: шукаю себе, і вони запідозрили в мені велику хитрість та неправдивість. Двічі мене били, соцький на допиті кілька разів ударив кулаком, один його удар упав на вухо, воно залилося сукровицею й дзвенить і досі.

Я нічого не міг сказати на їхні безглузді щодо мене запитання, замовк і не розтуляв рота. Я був подавлений, розбитий, понівечений, до цього я ще не знав до кінця, яка безправна людина, не знав, що її можуть звинуватити в будь-

чому, можуть не вірити жодному її слову і мати її за ніщо. Я думав, що людина – Боже створіння й освячена Богом, що й справді жодна волосина не впаде з її голови, а тут кожної миті могли одтяти голову – і ніхто за тебе не заступиться, не помітить того. Я знав, я бачив, що світ несправедливий, він таким був, таким є, а чи стане коли-небудь справедливим – невідомо. Й де її, справедливості, шукати? В чому? Я кипів люттю й знав, що не можу виплеснути її, бо сама лють, шалене обстоювання себе можуть привести до загибелі, й мусив коритися, мусив мовчати. О нікчемність людського існування, о всесилля закону, який освячує беззаконня!

Мене випустили по кількох днях. Підбурювачі виявилися людьми шляхетнішими за моїх тюремників, вони надіслали цидулу, в якій обсміяли городову старшину й переконливо довели, що в місті побували саме вони. Та й я почав домагатися, щоб послали козака до мене додому: таким чином вони дознають, що я чоловік не дорошенківської сторони, а також, хто я такий. На дорогу мені надавали стусанів і випхнули за браму. Ще мені наказали в цьому місті більше свого виду не появляти.

Я подався геть, але невдачі й далі переслідували мене. Й ще чимало пригод, уже дрібніших, упало на мене, а далі почалася сквира, й земля закам'яніла грудням, настали холоди і настала для мене велика скрута. Нарешті в одному селі я трохи одіспався в теплі; в господаря захворіла дружина, і я підрядився читати біля неї молитви, й запарював їй чай на

липовому цвіті, на звіробії та материнці; господиня підвела-
ся, й чоловік той дав мені цебер меду – був він пасічником, –
і так, з тим цебром у руках, я й пішов від нього. В дорозі за-
стала мене хурія, я намок і обмерз, і ледве добився до придо-
рожньої корчми. Хоч стояла пізня пора, там гуляли по хре-
стинах дядьки, вони вже пропилися до решти, і я заставив за
них шинкареві цебер меду, бо були привітні та добрі, й по-
садовили до себе, та одігрівали гарячими книшами, і я чи не
вперше на віку випив півкорчика горілки, від того сп'янів, а
що вже далі було, пам'ятаю погано. Мабуть, розказував про
Москву, про вчителів своїх, і плів усіляких нісенітниць, бо
сміялися пияки довкола до гикавки, – це пам'ятаю.

І вийшло, що нарозказував я не тільки на сміх, а й у ко-
ристь собі. Бо вранці кількоро пияків зійшлись похмелитися
й порадили мені піти на Титів хутір та найнятися на зиму
в учителі: Бережанська, пані бунчукова, казали вони, шукає
собі вчителя, прогнала кількох, які ходили найматися, мо-
же, візьме мене. Я пішов без надії. Пані Дарія Бережанська –
жінка років тридцяти п'яти – сорока, висока на зріст, статна,
вже ледь розповніла, вродлива, і врода та крупна, важка: ви-
соке чоло, великий ніс, великі губи, брови чорні, густі, роз-
летисті, – сама владна й строга, зустріла мене суворо, довго
розпитувала, хто я такий і що вмію. Я розповів щиросердо:
вивчав у Київському колегіумі всі науки, окрім теології; че-
рез що й не став попом, та того й не прагнув, понад шість
літ жив у Москві при монастирі, переписував книги святі й

світські, і все інше розповів, і про мандрівку свою, навіть про старців та мирноносицю на хуторі розказав. На запитання, чи п'ю, почервонів і відповів, що вчора увечері вперше випив у корчмі півкорчика горілки, бо замерзав. Пані Дарія, як мені видалося (а я людські душі прочитувати вмію, людські порухи вловлювати також, дарма люди грубі та лихі вважають, що я нитію перед ними з малоумства, я нитію з їхнього нахабства), залишилася задоволеною мною, хоч на закінчення сказала: «Ну, побачимо. Шануйся, то й не прожену». Хутір пані бунчукової багатий: хата з прибудовою на шість кімнат, кілька комор, чуланів і чуланчиків, і дві рублені комори, і хата для челяді, клуні, стодоли, обори, сажі, – все це огорожено одним парканом понад яром, у якому гребля надержує став величезний, ще й два млини по той бік яру, далі поле, бір сосновий, теж Бережанської, і за лісом сінокіс. Розповідають: пан бунчуковий, коли йому було під сорок, одружився на дочці бідного чоботаря, беріг свою дружину й леліав, бо свою молодість проциндрив у гульках і пиятиках, а потім щось прокинулося в немолодому серці, – ми завжди дорожимо тим, чого майже не лишилося, – тепер надолужував родинним затишком; дружина небавом взяла над ним гору, потроху перебрала провід у сім'ї, а потім і в господарстві. Напочатку тримав він її під замком, вся його кімната завішана шаблями та рушницями, пістолями і ятаганами, шкурами вбитих ним самим ведмедів, оленячими головами, все те на пострах їй та можливим зальотникам, завів злющих-пре-

злющих псів-вовкодавів, які тягали по дротині, прибитій у сад, попід вікнами Даріїної кімнати, важкі ланцюги й хрипко гавкали. Та одного ранку пан Бережанський прокинувся й побачив, що всі собаки висять на тій-таки дротині і вже подубіли. Він страшенно злякався, надто через те, що собаки вночі не гавкали. Пані Дарія підійшла до вікна, стала біля нього, подивилася, знизала плечима:

– Може, воно й на краще. Одна зїжа, й спати не давали.

З того дня пан Бережанський мовби осів і став усихати. Був він неначе міцний корч, а перетворився на маленького трухлявого пенька. В ньому не лишилося нічого, окрім підозріливості й сльозливості, дріб'язково вистежував дружину, дріб'язково дорікав і вимолював любові та ласки. Вона на них для нього вже була нездатна. Однак ніхто не міг сказати про неї як про нецноту, ніхто ніколи не запопав на гріховному вчинку, та й не було поблизу чоловіка чи парубка, який підійшов би під мислі гордовитій, владній пані бунчуковій. Вона завела нових собак-сторожів, вночі, лише з одним наймитом, що тримав ліхтаря, виходила з рушницею до стайні, якщо там сполохано били коні, й проганяла ласку, яка пила кінський піт і заплітала коням гриви, що їх не розчесати ніякими гребенями, проганяла пострілом вовків, які вили на ставу або на греблі, владарювала круто, вміло, вправно. Хіба що іноді, на ярмарок чи на велике храмове свято, їздила в Миргород, челядники шепотілися, що там вона зустрічається з Стецьком, нинішнім сорочинським сотником, який ко-

лись був у неї закоханий, а тепер сам одружений на багатці – рябій Явдосі. Так воно чи ні, достеменно сказати ніхто не міг, та й не намагався, надто пам'ятаючи отих повішаних на дроті псів. А сутужила, владарювала Дарія для двох синів, одному сповнилося десять літ, другому сім. Пан бунчужний помер минулого літа. За рік до його смерті Дарія привезла свою сестру Ориську, вельми схожу на неї, проте дрібнішу зростом, худорляву, довголицю, з великими голубими очима, кругленьким, значно меншим, ніж у Дарії, обличчям і брівками-шнурочками, нібито вдову, але челядь мала про те Орисьчине вдівство думку іншу – вдівство солом'яне. Одначе про те майже не говорили. Розуміли, що Дарія подібних розмов не пробачить, що гомоніти про таке вельми небезпечно. Невідомо, яке вдівство мала Ориська, але була вона безтурботною та веселою, примхливою, а під настрій до всіх привітною, її тонкий голосок дзвенить то у вітальні, то на ганку, то біля обори, й пісні все веселі. Одного разу я їй підспівав, і вийшло дуже до ладу, аж заслухалася Дарія; з того співу все й почалося, але про те потім.

Як я вже сказав, хлопчиків у Дарії було два, вчити мав старшенького, якому пішов одинадцятий рік, меншенький, котрому сповнилося сім, був, на думку матері, до навчання ще малий, до того ж він заїкався. А поза тим по-справжньому вдатний був до науки меншенький, Тишко, а старший, Ганджа, головатий, міцний, упертий, важкодухий, учитися не хотів, він мріяв про військо, про війну і казав, що всі оці

псалми й часослови йому ні до чого, а всілякі постні тріоди нехай учать дяки, бо вони люблять постувати. Отако ми й сиділи біля груби теплої, кахляної; я читав і рахував з Ганджею, котрий робив усе те неохоче, а Тишко, довгошийй, з нервовими очима, слухав збоку, а потім враз: «А я вже знаю. Хочете, перекажу». Ганджа бликав з-під лоба чорними очима, часом діставав свого меншого брата кулаком. З Ганджею ми жили, як дві ворожі держави, які, одначе, уклали пакт про мир – Дарія його двічі побила й наказала: якщо не слухатиметься – не пустить до коней і шапку козацьку одбере, – проте з часом він пройнявся до мене якщо не повагою, то деякою уважливістю – підкорив я його «Римськими діяннями», оповідями про Александра Македонського та царя Дарія (реготівся, що царя було звати так само, як його матір), про Ганнібала та Юлія Цезаря. Тишко ж прив'язався до мене, і я, признаюся, полюбив його, трохи невдатного, але спостережливого, тонкого, прудкого мислями і ніжками (важко йому буде жити в світі), проте остерігався одкривати йому серце, хоч воно й леліло любов'ю, бо ж знав, що з того ніякого добра не буде, а також пам'ятав настанови отця Симеона, надто «Проти батьків, які псують дітей», хоч я й не батько Тишкові, але він і справді надто тонкосльозий, надто тонкі струночки має в серці, коб ще дужче не зтоншити їх. Особливо любив Тишко слухати казки, а також оповіді про далекі краї, про давні часи, про дивовижних звірів і людей, і я часто оповідав про те, маючи добру пам'ять і видлубуючи прочи-

тані колись історії одну по одній. Те любили слухати також Дарія і Ориська, і часто в довгі зимові вечори при світлі лампи ми сиділи тісним гуртиком біля грубки, в якій пострілювали живицею соснові дрова, і я вів довгі оповіді або щось читав. Ганджа іноді слухав, а іноді йшов до колишньої батькової кімнати (якщо дозволяла Дарія) і розглядав рушниці, шаблі, ятагани, часом забувався й щось вигукував – очевидно, з кимось воював.

Так ми сиділи майже щовечора, я розповідав, здебільшого для Тишка, але таке, щоб і обом жінкам було цікаво, а сам нишком спостерігав за ними й думав про них. Спочатку думав більше про Дарію, а про Ориську менше, а потім навпаки. Дарія була строга й холодно-непрístupна, кидала якесь зауваження, але більше мовчала, вона цідила слова крізь ледь розтулені губи, але я звідкілясь здогадувався, що ті губи гарячі й що всередині це інша жінка – палка, жаска, тривожна й, мабуть, ніжна водночас (що не виключало крутості вдачі, навпаки, дивовижно поєднувалося), але так склалася її доля, що оте ніжне, жаске вона заховала далеко-далеко, а суворе, крижане лишилося на поверхні. Я вловлював усе те мислю, і тільки трохи серцем, як жінка вона чомусь мене не хвилювала, й зовсім не через те, що була господинею, а я найнятим за гроші учителем, майже челядником, просто ця жінка була не під мої мислі.

Ориська була рішуче не схожа на неї. В ній не було ні суворої розсудливості, ні якихось інших високих людських чес-

нот, які вельми потрібні людині на її довгій життєвій дорозі, а лише пустотливість, легковажність, ще й вередливість, і лукава жіноча підступність; й те не давало мені спокою, дивно хвилювало, а розум мені холодно карбував, що нічого справжнього в цій жінці немає. Та ми рідко коли слухаємося розуму. При коливанні свіч Орисьчині очі дивно мінилися і світилися, і я якось подумав, що це очі блудливої жінки, мене обсіпало жаром і водночас це відкриття засмутило мене.

Іноді до нашого гурту долучався ще хтось: кравець, який обшивав взимі родину, – Дарії і Орисьці він пошив біленькі, до зборки, кожушки, хлопцям – кожушки маленькі, жовті, і мені також пошив великого темного кожуха, в якого я пірнав, наче в невтоптаний стіг, – якийсь дідич, що приїхав перевідати сусідів, чи ще хтось. Траплялося, посиденьки переносили до челядницької – це коли дерли пір'я. Бережанська тримала силу-силенну качок, які влітку вигулювалися на ставку, і пір'я продавала на весняному ярмаркові, а що робота та – дерти пір'я – тонка, обридлива, мала наглядати за челядницями і за пряхами та гаптувальницями також, коли пряли тонку пряжу і гаптували сорочки. Кравець і всі наймані з сторони майстри до вітальні допускалися, а челядниці ні. Хоч і утисків якихось їм від господині не було, і харч споживали той-таки, що й ми, хіба що нам подавали варення до чаю – та сметани до вареників сипали в горщики більше. Любила пані Дарія, а тим більше Ориська, вишнівку, веле-тенські сулії стояли на всіх вікнах, рубіновий сік світився в

променях чистого, холодного зимового сонця, а бульбашки, які піднімалися з дна, були схожі на перли. Дарія випивала одну-дві чарки, Ориська ж пила, поки не відставляла карафу сестра, а випивши, починала сміятися й жартувати, й з кого б то? Звичайно, з мене. Вона сміялася над моєю вахлакуватістю, незграбністю, над звичкою розтуляти рота, над тим, що нічого не п'ю, навіть наливки, й що не заграю до челядниць. Дарія сиділа хоч строга, але теж ледь-ледь усміхнена.

– Ти б он догапувала сорочку, яку розпочала ще до Пречистої, – намагалася вгамувати сестру.

Чи я в мужа не жона,
Чи не господиня —
Сім день хати не мела,
Сміття не носила, —

відповідала Ориська піснею. – Ось він теж нічого не робить, – камінець у мій город.

– Як то не робить, – заступалася Дарія.

– А що він робить? Язиком меле – й квит, – і заливалася сміхом. – Йому б у монахи... Але й туди йому зась. Він до дівчат ласий, тільки боїться їх. По очах бачу. Він і на мене поглядає котиком-мурчиком. Правда ж, Дорофію? Він думає, як я з ним повсякчас зажартовую, то на мене й можна дивитися такими очима...

Ти думаєш, дурню,

Що я тебе люблю, —
А я тебе, дурню,
Словами голублю, —

виспівувала.

Сиділа проти вогню чорнява, розчервоніла, гарна, дратувала мене немилосердно, це я вже не міг по ночах спати й молився запекло та нервово. Іноді мені здавалося, що Оріська мене має ні за що, іноді здавалося, що вона така близька, доступна: простягни руку — і вже вона твоя. Бо то для чого оті загадкові позирки, для чого так високо підв'язана плахта й зачочена сорочка, з-під якої виглядають пружні, може, трохи затовсті як для такої лозинистої жінки, ноги. Часом я починав думати розжареним розумом, що, може, ота гнучкість, оті ноги — і є вінцем життя людського, всіма багатствами світу, що він починається і кінчається на них, що й шукати більше нічого, але щось не погоджувалося в мені, я читав собі слова апостольські й знаходив опертя в них та трохи заспокоювався. Але надходив вечір, подавали чай, а після чаю усі всідалися довкола грубки, й усе починалося спочатку. Бачу як нині: гоготять у грубці дрова, стукотять на карнизі, на кахлях, дзигарі у вигляді панікадила, і справжня лампада горить у кутку неясним світлом, а ми всі в зручних фотелях повсідалися в кружок. У кімнаті затишно, гарно: на вікнах занавіски на кільцях, стіни світлиці оббиті шкірою, лавки обкладені сукнами, а годинник стукає й стукає, а я розпо-

відаю притчу Соломонову про царя єгипетського та про його двох дочок, одну красуню, а другу негарну, за негарною цар дає все своє багатство, а за красунею нічого, й одразу мене з тієї євангельської розповіді збиває Ориська, – повертає усе на земне, на плотське, та ще й на нинішнє наше життя:

– А ти, Дорофію, яку б вибрав, ту, за котрою багатство, чи в якої краса?

Я шаріюся, бурмочу щось і збиваюся з розповіді. А Ориська сидить навпроти мене, грає гемонськими очима, аж пропікає ними до кісток. І Дарія усміхається: їй чомусь також подобаються сестрині кпини над моєю цнотою.

– А якби ми з Дарією були царські дочки, отакі, як є, котру б з нас вибрав? – регочеться Ориська.

Дарія раптом спалахує рум'янцями, підводиться й каже строго:

– Ну, ти допатякаєшся. Негоже так пасіювати й збиткуватися з парубка. Ходімо спати.

Другого лютого, на Стрітення, – цей день я запам'ятав добре, – поїхали ми з Ориською у Миргород на ярмарок. Не мали чогось особливого прикупляти, просто так забаглося Орисьці. Поїхали вороним з світлиною, підгаром, коником, запряженим у сани-козирки, сани я добре вимостив сіном, вкрив килимком, на ноги поклали вовчого кожуха. Козирки – то сани на двох, сидіти доводиться плече в плече, коли ж сани ішли в затоки, то Ориська налягала плечем на мене, то я на неї, й тоді вона голосно реготілася. Вона ж правила й ко-

ником, і трохи сердилася, що він такий – неграй (то Дарія наказала впрягти найплохішого, перегодованого салотряса-коника, зважаючи на Орисьчин норів і хіть до швидкої їзди), всю дорогу підхльоскувала його короткою, на довгім вишневім батожилні пугою. Казилася вона й на ярмарку, зажартовувала з крамарями, повела мене на той край, де продавали бугаїв, і смикала їх за вправлені в ніздрі кільця, й очі бугаїв тоді наливалися кров'ю, а один пішов задки й потягнув за собою воза, і дядько, який продавав бугая, розгнівався не в жарт. Купила Ориська собі та Дарії по новій, заморській, шовковій хустці, купила чобітки зелені козлові, купила племінникам гостинців, а потім захотілося їй яблuchок, які тітка продавала з підрешітка – дотримала до цієї пори. Купила їх кілька, двоє чи троє з'їла сама, стільки ж простягла на долоні мені, – яблuchка були невеликі, зимниці, а коли я хотів узяти, раптом засміялася й вкинула собі за пазуху.

– Дістанеш – будуть твої.

Як би я там міг їх дістати! Та й, зрозуміло, це лише жарт. Одначе думав про те весь час, поки ходили по ярмарку й обідали в корчмі, де Ориська змушувала мене випити калганівки, але я не схотів. Далі дивилися спудеїв на помості, вони зіграли дві інтермедійки; одну про хвастовитого німця, який побив ворогів, а виявилось, що то – отара баранів, і про вченого сина, який читає латинь свиням, і вони розбігаються. Отак і я міг би ходити по ярмарках і грати то сина блудного, то німця, а може, я і є отой блудний син, який і вітцівщину

втратив, і не знайшов нічого? При тих думках я не забував про яблучка, та й Оріська нагадувала про них раз по раз, і дорогою назад ми розпасіювалися і я почав домагатися тих яблук, а Оріська сміялася:

– Ти, Дорофію, так і помреш, не скуштувавши цих яблук.

Ми жирували в санчатах, змицькали під собою килимка, трохи не згубили кожуха, яким вкривали ноги, й не помітили, як розгулялася віхола. Потім, коли помітили, спочатку й віхола нас веселила, а далі я трохи занепокоївся, Оріська ж довго на те не зважала; стривожилася й вона, коли я скочив з саней, пробіг з півгонів поруч коника й, вернувшись, сказав, що дороги немає. І справді, ми їхали цілиною. А довкола мело й крутило, і сніг закидав козирки. Ми юртували, смікалися, сперечалися, куди їхати, пригадували, з якої сторони віяв вітер, – і не могли пригадати. Коли коник став раз, а далі вдруге, Оріська злякалася й навіть почала волати, що то я винен: я розжирував обох і відволік її увагу, а мусив пильнувати, чоловік таки ж. «Та який з тебе чоловік, роби щось, не сиди!...» А що мав робити? Знову зліз із саней, взяв коня у повід і повів. То мені здавалося, що йду круто вгору, то буцім стрімко їдемо під гору, то провалювався в сніг глибоко, то з'їжджав на скрижанілі нальоди, з яких свіжий сніг змітало, а старий стужавів так, що тримав коня. По такому замету й виїхав на дорогу, впізнав її по намотаних на пруття, ввіткнутих у сніг віхтях. Чия то добра душа їх повтикала, пошли йому, Боже, добра всякого й щастя.

Проте це виявилася не наша дорога, а зовсім інша, вона вивела нас до села Піскувате, й там мусили ночувати, бо кінь вибився із сил, а додому, до хутора, було верст двадцять. Ми довго ганяли тарани під злиденною корчмою на краю села, аж поки старий єврей відчинив ворота, але допомогти випрягти не захотів, і мусив випрягати я сам, а руки поклякли, й не міг я розв'язати ні супоні, ні черезсідельника, й виморився та рознервувався так, що ледве не розплакався, вже мені сльози билися в горлі, а тоді впав навколішки та якось таки приноровився зубами розслабити, а далі й розв'язати заледенілого ремінного вузлика.

Корчмарка сказала, що їсти немає нічого, печі вона не топила – заїзду ніякого, – а тільки грубу, скапарили собі того-сього, але й грубу розпалювати пізно, одчинила чуланчика та кинула на невеликого полика перину, ліжника й одну подушку.

Отак ми й опинилися вдвох на вузькому полику, на теплій перині, – спочатку я сидів у кутку на ослінчику біля сліпачка, який почадів трохи й погас, а потім Ориська покликала мене й сказала, щоб не клеїв дурня, бо ж навіть звідти чує, як стукотять мої зуби, треба мені роззутися й зігрітися, якщо не хочу захопити хвороби. Я ліг біля неї; але подушка була одна, моя голова лежала на перині, й лежати було незручно, одначе я швидко зігрівся, тільки боявся поворухнутися. Потроху мій гнів на Ориську почав минати, а далі я злякався, бо почув, що вона плаче.

– Чого ти? – запитав.

– Пробач мені, Дорофію, – мовила крізь сльози, – то я в усьому винувата: пасіювала, жирувала, а потім ще й нагримала на тебе; ми обоє могли загинути, але ти виявився мужнім, вивів на дорогу й врятував нас. – І назвала мене рятівником і ще якимись гарними словами, і я почав її втішати, й моя голова опинилася поруч з її на одній подушці, і те тривало довго, дуже довго, а потім сталося те, що й мало статися, до чого вже давно йшлося.

І тривало це... не знаю, як сказати, мить чи дві. Шал, паляхкотіння, жар, – тривало неймовірно коротко, і я це розумів, та й дещо чував з розповідей, і вже інший жар – несовітнього сорому – обійняв мене. Я ладен був провалитись крізь землю, вмерти отут і бути похованим у снігах без відправи, тільки б не таке, найстидніше для чоловіка. Гнаний соромом, який доходив до відчаю, схопився з полика, вмить одягнувся і рвонувся до дверей.

– Куди ти? – запитала Ориська.

– Зараз... Я зараз, – забурмотів і відсунув засув.

Я йшов по свіжому снігу – хуртовина вже вщухла, і серце немилосердно стукотіло об мої ребра, й сльози скипалися на віях. Я йшов під похмурым зимовим небом і вже не думав про те, що можу заблудитися, замерзнути, що мене можуть загризти вовки. Я втікав від того місця, де, як здавалося мені, оганьбився на віки вічні. Я думав, що найбільша таїна світу так і залишилась для мене таїною, а найбільша

насолота – недосяжністю, а також про те, що я вже ніколи не доторкнуся до жіночого тіла і просто не осмілюся вільно та безтурботно підійти до будь-якої жінки.

Я прийшов на хутір і вельми налякав Дарію, то більше, не міг нічого до пуття пояснити, сказав, що ми заблудилися, белькотів щось про сварку, й Дарія веліла челядникові запрягти найкращих коней та летіти на Піскувате. А я зачинився в своєму чуланчику, прикинувся хворим і не виходив звідти цілий день. А вночі, опівночі, до мене прийшла Ориська. Прийшла і лягла поруч, і почала говорити якісь прості, ласкаві, заспокійливі слова: мовляв, чого ти, дурнику, втік, нічого ж такого не сталося, і ще щось, і сталося знову, але вже інакше, й тривало до ранку, і було то... але кожен знає про те сам.

Так я дожив до весни. І все частіше почав думати, що, може, оце вона і є, моя остання пристань, може, я й знайшов те, що шукав. Що ще є на землі? Яке пружніше тіло, яка краса? Де ще є такий вогонь, як у Ориськи? Ні, не за тобою правда, вчителю мій, отче Симеоне, що «одно зрєніє на жєнщину заражає чоловіка ядом гаспида». Я ось не заразився. І хто б же тоді продовжив людський рід, якби ми тільки молилися або рубалися шаблями. От тільки не знаю, чи кохаю я цю жінку, а чи все те сотворила заметіль, а також червоні маєва на ярмарку, червоний перець низками і все інше, ярмарок володіє дивовижним чаром захоплювати й обманювати серця. Здається, я Ориську не кохаю. То й що? Хіба вся суть у

коханні? Скільки людей не кохають, а живуть. Так повелів Бог: спожити те, що він послав, залишити діти... Що ще інше є на цій землі? Якби було, його б вже знайшли.

А навіть верховний філософ Арістотель нічого такого не показав, усі його мудрості виходять одна з одної і мудростями лишаються. Зароблю грошей, куплю хату і буду, як усі. А всі для чого? – скресає у голові думка. Святе письмо каже: ми живемо, щоб перейти в інше життя, щоб врятувати свою душу, але ж для чогось ми проходимо по землі, для чогось нас призначено й тут? Бо інакше б для чого всі оці розмаїття пущ, звірів, оці вольнії води і голубі небеса! І тіло жіноче, й бентега в серці, і кохання, яке може поглинути життя, і не одне. Якщо воно справжнє, велике... Але я такого кохання не мав і не намагався дурити себе. Оріська гаряча на перині й така ж гаряча, розбещена, примхлива в житті, а часом і зла, навіть запекла. Засліпила вона мене спочатку, але і в тій сліпоті серце моє не взяла в бран і свого не давала. Брала моє на часинку – погратися. І гралася вона не лише з одним моїм серцем. Найдужче ж мені заприкріло, коли довідався, що була вона коханкою Бережанського, що спочатку, поки його не підкорила Дарія, брав він їх обох, одну за дружину, другу за коханку, він одразу звідкілясь відгадав, хто на що призначений. Дарія на мене кидала косяки, все гостріші й гостріші, і я розумів, що прийшла пора вибирати. Я міг залишитись, але це б означало, неначе віддати себе в неволю, а неволі я не хотів, мене знову щось почало тиснути і, наче

перелітного птаха, хвилювала весна. Два береги душі моєї почали все дужче розходитись, і я бачив: якщо не виберу, вони розчахнуть мою душу. Залишуся – це не буде вінцем життя мого, потім квилитиму й страждатиму, і вже не тільки через Ориську, а й через самого себе не матиму щастя. Врешті, завмираючи в нестерпній незручності, сказав Орисьці, що покидаю їх. На подив, Ориська сприйняла моє повідомлення досить спокійно, зазначила, що давно помітила моє сум'яття та неспокій, що й з нею я вже не такий, як раніше, хоч і не помічаю цього сам. Іноді вона ставала надзвичайно проникливою. Перед тим як попрощатися, мав я ще розмову з Дарією. Сиділа строга, а я стояв перед нею як невдатний школяр, котрий прошпетився.

А може, я прошпетився насправді?

Дарія сказала, що може дати за Ориською десятин п'ятнадцять на Вербиному землі і хату, більше не дасть, бо має двох синів. На Вербиному – це біля самого села. Такого села я не бачив ніде на Україні, та, можливо, його, такого, більше й немає: хати високі, нові, з гребенями, обкладеними дубовими палицями, з ганками або й кружганками; високі міцні паркани, тесовії ворота, велика церква посеред села, а при ній школа братська, в якій вчать усе, окрім філософії та богослов'я, і сади яблуневі, що весною плачуть біло та сміються червоно. Де ще жити, як не в такому селі? Але й ту спокусу я переміг. Я подякував Дарії за честь і зніяковів, стояв перед нею, опустивши очі, з розтуленим ротом. Мабуть, той

мій вигляд підштовхнув її до остаточного рішення.

– А втім, який з тебе муж і хазяїн, – сказала. – І в наймити ти не годишся. Мабуть, тобі справді судилося старцівство. Хоч хтось інший з таким начинням у голові панував би і прожив щасно.

– Того не вмію, – пробелькотів.

– Бачу. Хотіла на дорогу на тебе псів напустити...

– На тілі моєму шванки... – сказав недоречно: адже вона не могла зрозуміти того.

Дарія знизала плечима і махнула рукою. Попрощатися з дітьми вона мені не дозволила.

Розділ дев'ятнадцятий

I

Султану крізь сон гупотіли копита. Хан Селім-Гірей од того гупотіння давно оглух, не помічав його. Сорок тисяч татар і п'ятнадцять тисяч яничар мчали засніженим степом. Це не був звичайний набіг, коли орди йдуть широкою рікою, розливаються на менші ріки і потоки, коли ординці хапають здобич, бранців і поспішають вернутися назад, до головного коша. Тут самовільне відлучення на сто сажнів каралося смертю. Вже третій день летіли вони в бік північного вітру, зупиняючись тільки на короткі перепочинки, аби погодувати коней та поводити по колу, щоб випорожнилися перед бігом. Уся орда мчала велетенською колоною по п'ятнадцять коней у ряд, коні пов'язані ремінням за гнuzдечки, а мотуз-зям за ріпиці хвостів, — підтягували тих, які відставали. Хто падав з коня, того копита перемелювали в криваве тісто. В голові колони, одразу за прапором пророка, якого віз у стремені емір, та двома зеленими значками з боків, зігнувшись у дугу, аж черкав гостроверхою шапкою закучерявленої інеем гриви, скакав нуреддин-солтан, за ним (п'ятнадцять от-аг і ханська гвардія) полк сейменів. Сніги попереду орди білили скатертиною, а позаду лежали чорні, переорані копитами,

парували кінськими кізяками – здавалося, там протекла каламутна річка. Туди зліталось зі степу гайвороння, кружеляло, падало, скльовувало послід.

Великий хан великої орди і престолу Селім-Гірей скакав збоку, щоб не затоптали коні. Йому торували путь десятеро вершників особистої охорони – капі-куллу. Хан несамохіть стискував коліна, стьобав коня нагайкою й за мить стискував знову, й від того він біг, ніби спутаний. Хан зціпив зуби, сльози виступили йому з очей, скочувалися по щоках, і гострий, як ніж, вітер зрізував їх. Нелюдський біль народжувався в нозі й розтікався по всьому тілу, нанизував Селім-Гірея на велетенського списа. Хану здавалося, ніби у правий чобіт хтось насипав жару, ногу пекло й крутило, а в п'яту штрикало, неначе туди ввійшла зазубрена стріла й хтось силкувався висмикнути її. То болів звичайнісінький чиряк. Нogu почало пекти ще в Бахчисараї, а за два дні чиряк дозрів, шкіра на п'яті натяглася й стала біла та лискуча. Невчасно випав ханові цей похід. Але хіба міг не скоритися фірманові¹, «котрий дає щастя», – прибув од Високого Порогу. Разом з указом Порта прислала почесну шубу, шаблю і соколину шапку. Один тільки раз спробував не одягнути таку шапку його антецесор² Аадиль-Гірей – і його кістки орли порозносили по найвищих кручах Понтійських гір, – над ним звершився грізний закон Фатіха. Селім-Гірей любив Порту

¹ Фірман – указ (тур.).

² Антецесор – попередник (тур.).

і ненавидів її. Вона дала йому владу, але скувала волю й поставила за його спиною на чати смерть. Він ненавидів султана і любив великого візира. Кепрюлю-заде Гірей зобов'язаний усім. Втративши батька, гнаний ханськими псами, багато років ховався у горах Черкесії та Румелії, аж поки проте не довідався Кепрюлю й наказав привезти молодого агу Селіма до себе. Селім їхав під шибеницю, а опинився під ханським бунчуком.

Думка про цей похід зродилася не в Гіреєвій голові. Однак хан відає гаразд, що за невдачу доведеться розплачуватись йому, і, либонь, тоді з ним поведуть бесіди не султан і Кепрюлю, а райські гурії. Проте, здається, невдача загубила їхній слід. На початку зими Селім-Гірей бігав швидким сандалом під чорними вітрилами в Адріанополь до Високого Стремена, й там вони разом з Кепрюлю промацали очима розуму всі можливі несподіванки. Вони таки скинуть проклятих гяурів козаків з просторів всесвіту й відкриють собі шлях до тих країв. Мудрий, вельми мудрий Кепрюлю-заде: він намислив видушити шершнів у їхньому гнізді. Нинішній візир уміє робити велике з малого: маленькі, поховані по кишенях правовірних акче спливаються докупі й утворюють велику державну казну, несміливі думки і думочки сплітаються докупі й стають великою державною мислю. Багато в нього мудрих радників, і тепер ось один з них, паша Сулейман Кегай, радник особливої ради при султанові – куббе-алти, – вилеліяв чорну квітку смерті гяурам-козакам. «Там, де

не пробіжить ведмідь, пробіжить лисиця», – вже давно твердить він. Ведмедеві, щоправда, не вдалося пробігти, він загруз під Ладижином. Й тоді вдалися до лисиці. Бо ж повелитель правовірних наказав винищити запорозьке кодро будь-якою ціною.

Мудрий радник Сулейман Кегай вивідав, що першого січня всі козаки збираються до купи, другого – обирають нову старшину й тоді п'ють чорно. Кепрюлю, зачувши те, сказав: «Це день, посланий нам Аллахом. Треба непомітно, птахами пролетіти степ, вистинати сторожу, оточити Січ, щоб звідти не вилетіло й духу, і віддати п'яних гяурів суворому й безпощадному мечу». Кепрюлю наказав не скупчувати всі орди, а взяти найкращих воїнів гір і степу, а яничарів для походу одбирав сам. Все врахував великий візир, все виважив, одначе і йому невідомі божі помисли та забаганки: сім минулих зим степи дзвеніли, як пересохлі бубни, й несподівано їх укрили глибокі сніги. Аллах стелив під ноги правовірних непорочний, але важкий килим, посилав їм ще одне випробування. А може, завалив снігами степи бог невірних? Але немає таких перепон, яких би не здолали правовірні під прапором пророка!

Все складалося так, як намислили Кепрюлю і Сулейман Кегай і як напроорокував знаменитий астролог Галіб-бей. От тільки клятий чиряк. Ще б два дні... Лікарі б привезли з моря свіжих морських трав, котрі розм'якшують шкіру й висмоктують гній. Але гидотна болячка не хотіла чекати кінця

великого походу.

Другим чиряком у цьому набігу для хана, тільки вже не на нозі, а на душі, були яничари. Таки треба було вмовити Кепрюлю, щоб залишив їх у Едірне. Посаджені на коні, вони волочаться за ордою, як поламані кантари за небесними колісницями. Але ж Едірне послало їх, аби потім татари не сказали, що самі випили келих звитяги.

Селім-Гірея морозило. Нogu пекло вогнем, кожен удар кінських копит віддавався болем у п'яті, а по тілу повзали крижані пальці холоду. Хоч на ханові – тафтяний кафтан і теплий джіупех на хутрі, а поверх ще вовчий кожух, й повстані рукавиці, і шапка з хутра рудих лисиць, на котрій поблискували алмази. З кінських ніздрів виривалися білі хмарки пару, груди коня – геть в інеї, в інеї й грива, і кінчики вух, а сидельна лука набрала холоду стільки, що він чув його крізь рукавицю. Холодом віяло звідусіль.

Хан із заздрістю поглянув на ближчу колону, над якою клубочились важкі випари. Там, в гущі коней, розігрітої крові, поту й гарячої сечі тепло. Кінські морди пообростали інеєм, із ніздрів валувала пара. Густіша, тугіша з ніздрів тих коней, що йдуть під вершниками, й рідша, прозоріша над тими, які зараз біжать упорожні. Важкий, але теплий дух висить над колоною. Оддаєки здається, що то горить під кінськими копитами степ. Іноді зривається на іржання якийсь кінь, і тоді татарин періщить його короткою нагайкою по кістлявій горбоносій морді, а далі знову тупіт копит, ше-

рех снігу, скрип сідел. Дзвякоту зброї не чути, в татарина все припасовано міцно.

Праворуч від хана зашелестів бур'ян, з ханським вороним румаком порівнявся гнідою кобилою калга-солтан, що вів у поході орду й то відставав, то знову наздоганяв прапор пророка. Дзямбет-Гірей, швидкий на думку, некепський воїн, хоч трохи заніжений у дитинстві в Стамбулі, прагне показати себе воїном суворим, витривалим, непідвладним утомі. Мабуть, калга переборює самого себе. У Селім-Гірея, що виріс на коні в безперестанних утечах та погонях, ноги стерпли й болять у колінах. Здається, до них попідвішувано гирі. А як то воно Дзямбету, котрий до своїх двадцяти літ вилежувався на м'яких стамбульських подушках, подорожував на власному вітрильнику по Венеціях та Іспаніях. Проте ханові не шкода калги. Йому нікого не шкода. Він не знає, хто з найближчих підданців його друзі, а хто – вороги. Кому звелено наглядати за ним і потай доносити в Кафу, де стоїть на вічних чатах могутня султанова зала, готова по першому знаку падишаха виступити й кинути його, хана, в найглибшу ущелину. Так, хан не вірить навіть Дзямбету, наступнику престолу, бо й він став калгою за повелінням з Адріанополя. Та й вислужується він вельми. Правда, зараз це на добро – комусь треба вести колоні й давати лад всьому війську.

Калга одягнений, як звичайний юзбаші, тільки зброя в нього коштовніша та на голові, поверх шапки, – дуван. Калга слабує на простудні хвороби й боїться вітру.

Хан злостиво подумав, що після цього походу калзі доведеться довго випарювати боки: зараз уже обличчя Дзямбет-Гірея обросло інеєм і схожий він на їжака, а що буде далі?!

Дзямбет-Гірей вигнувся в сідлі, припав головою до гриви, щоб заглянути ханові в очі, з чорної дірки рота, обнизаної крижаними бурульками, вилетіло разом з парою:

– Яничари падають... Засинають... Треба зупинитися на перепочинок.

Посинілі від холоду, серед білої ворси інею губи калги ворушилися, наче дві п'явки.

«Знову яничари», – скипів злістю хан, але водночас відчув якусь полегкість: віддасть веління на зупинку не з огляду на власний біль і втому, а на прохання калги. Він мріяв про перепочинок давно, сподівався, що хоч трохи вщухне біль. І вже як про щось зовсім недосяжне й жадане вперше в житті подумав про теплий будинок, нехай би це була навіть хата гяурів, аби тільки там міг роззутися та ще аби лікар-коновал розрізав кинджалом чиряк. Але для того потрібна гаряча вода й вогнище, та й просто він не може роззутися на трісучому морозі. Десь там, позаду, везуть у тороках намет, але його не нагрієш багаттям, а закип'ятити воду то й зовсім ні в чому.

Од однієї згадки про вогонь ханові гостро запахло кавою, теплом, і він майже з ненавистю подивився на довколишній світ – на білі, в колючому інеї бур'яни і трави, над якими

гнав поземку вітер, на низькі хмари, на калгу-солтана.

– Знайдіть велику балку, – вичавив крізь неслухняні уста. – Пошли когось до акинджі, – кинув погляд уперед, де серед високих бур'янів врозсип беш-беш синіли глибокі сліди від кінських копит. Там пройшов передовий розвідувальний загін ногайців з племені чобана. Сліди пропадали в снігах, що слалися до обрію, затканого синюватою млою. В повітрі кружляли волохаті сніжинки. Все віщувало хуртовину.

Просто на хана вітер гнав велике кругле перекотиполе, воно було схоже на живу істоту і котилося біля кінських ніг. Далі кінь перетнув глибокий вовчий слід і сліди олениці та оленяти.

– Я наздожену їх сам! – гукнув Дзямбет-Гірей і, збиваючи снігову куряву, спрямував кобилу по слідах. Якийсь час він манячив попереду, мов чорна птиця на білому снігу, й враз щез. Селім-Гірей спочатку подумав, що калга-солтан провалився разом із конем у вовківню або в якусь іншу яму, а потім придивився пильніше й побачив у сніговій каші сіру кулю, котра мовби котилася вниз. То калга-солтан спускався конем у балку.

II

Мокій Сироватка мав вигляд людини, що перехворіла на чуму. Він був схожий на болотяного птаха – маленького сірого куличка, який зарано прилетів на рідну луку й тепер терпів од стужі та безкорм'я.

Насправді ж рідна запорозька лука зустріла свого дозорця теплом і привітом. Він уже одіспався й варенухи попив, і навіть у капшуці побрязкувало – січова казна заплатила за чотири роки добровільної сторожі п'ятнадцять золотих талерів. На все зле щодо себе Сироватка не пам'ятливий, він не згадував скрут і лих, яких натерпівся на березі Волошки, забув би й про недавню тяжку мандрівку під Ладижин, коли б вона не в'язалася в одне з Лавріновою долею. Думка про Лавріна морила його незгірш за пекельну хворобу – вітряницю. Почував перед Лавріном провину, що не відкрився йому, може б тоді й Лаврінове життя склалося інакше, й не поїхав би він невідь-куди. А що, коли він уже ніколи не вернеться й Мокій не побачить його більше? Не скаже слів, які вимріяв у самотині над Волошкою, отих простих гарячих слів, що гоїли його власну душу. Вони вже мовби прикипіли йому до серця. З ними верталось все згаяне. Боже ж милий, то його рідний син, рідна плоть! Обійняти дорогі рамена, занурити долоню в русяву чуприну, а тоді можна й померти. Якою ж він був холодною колодою, яким сліпцем!

Хотів содіяти на краще! Оберегти од пересудів, од кпинів. А не вберіг од чогось гіршого.

Ніхто й далі не знав, куди Лаврін подівся, ніхто не бачив його від самого Спаса. Кошовому отаману, коли прийшов до нього, гірко впала ліва брова й чорні тіні пропливли в очах. Він теж мовби почував якусь провину, обняв Мокія, посадовив поруч і сидів мовчки. Мокієві навіть здалося – кошовий почав щось здогадуватися про нього й Лавріна, одначе не обмовився й про те. Сироватку провів на ганок писар Яковлев, він розповів, що кошовий вже посилав на Правобережжя розшук, запитував через товмача в татар, проте Лаврінового сліду не знайшли. Хлопець неначе у воду канув.

Тілистий, важкий Яковлев скрушно зітхнув і ще сказав, що йому також вельми шкода такого гарного джуру, без нього кошовий став дратівливий і аж трохи кульгає на пам'ять, бо часто задумується. І порадив старому дозорцю шукати хлопця, пообіцяв од себе два золотих.

«А може, й справді не вплив Лаврін з бузьких хвиль», – думав Сироватка. Останній, хто його бачив, – Кайдан, Сироватка розшукав його і розпитував пильно. Але Кайдан знав небагато. Правда, він запевняв, що втонути Лаврін не міг, що татарські дозори не підстрелили козака. Кайдан лежав на стіні, доки Перехрест не одплив на півверстви вниз по річці.

– Рвався кудись Лаврін, – сказав Кайдан, розчісуючи саморуч випиляним з кістки гребінцем важку, мов кінський хвіст, чуприну, – не лише од турецького аркана втівав. Про-

сив його, щоб почекав за Кам'яним Горлом, одказав: «Не чекатиму». Щось його кануло й манило. Мо', де золото назнав?

– Хіба б не поділився з тобою? – з образою в голосі сказав Сироватка.

Кайдан поглянув на нього здивованими, довірливими, як у дитини, очима, мить подумав і ствердно хитнув головою:

– Правда. Поділився б безпремінно. Тоді хтозна, куди він поривався. Мо', комусь слово дав?

Ця розмова трохи одм'якшила Сироватці душу, він аж спробував підвеселити себе звичним: «Біда біду...» – та не підвеселив. Ох, не минула вона й, мабуть, не мине. Не добро вело Лавріна, не може воно так страшно заарканити чоловіка. Хотів було піти до ворожбита, нехай би видивився Лаврінів слід у чорній воді або в розтопленому олові, нехай би зняв з нього приворот, але не пішов. Не йняв віри нинішнім ворожбитам. Вельми багато їх розвелосся, курять вонючим зіллям, палять собачу шерсть, обмовляють один одного, а власної долі не розгадав жоден. Останній справжній ворожбит – Свічкарь – помер літ двадцять тому. Жив не в курені й не біля базарища, а в кузі на островці Ігрені, плати за своє ворожбитство не брав, а путь людську прочитував безпомилково. Не було в нього ні старого цапа, ні сови, ні прирученого ужаки, бо «що може знати, – казав Свічкарь, – про людину нікчемна тварюка?» Він все вичитував із зір, з очей прибульця та з чистої води. Він і собі провістив смерть на

кличальну неділю, на клечальній неділі й помер. Звичайно, є й серед нинішніх такі, котрі не стільки ворожать, скільки знахарюють, і знахарюють добре, знаються на хворобах, на всіляких травах і коріннях, але на долях – зась. Доля, вона... Може, й Бог не завжди знає, що чекає чоловіка на його путі. Бо ж часом йому таке вироїться, так його закрутить, що вкоїть, чого й сам не сподівався. Та цур, краще не думати про це.

З цими думами Мокій послав руку в кишеню шароварів, намацав капшук з грішми, посунув у бік базарища. На Січ саме валом валили запорожці. Завтра Різдво – найбільший годовий празник, і башлівка – розподіл усіх січових угідь, і вибори старшини, тут і останнє ледащо не влечить на печі в зимівнику. Йшли партіями – з форпостів, залоги, добиралися гуртами, валками – од далеких зимівників, поверталися з городових полків, із Слобожанщини, поверталися й ті, які їздили до родаків чи пригрілися біля жалісливих удовиць. Йшли лугарі, степовики, заволоки, статкові й нетяги, багаті й голоколінчики, кобзарі й лірники, старшини і прості, старці і каліки, їхали розвальнями, глабцями, штильовими саньми – козирками, з підрізами й без підрізів, простими і схожими на заморські кораблики, ще й вистеленими килимами, їхали верхи й вели коней під юками, – прямували з усіх боків, втоптали, вїздили дороги, аж вони блищали, наче дзеркало, співав і скрипів під полоззям сніг, зміюки-коні викресували з намерзлого на дорозі льодку іскри, у повітрі витало

передчуття великого, довгого, ситого свята; обличчя ясніли зосередженістю й усміхом, очі променіли, серця розкривалися для дружби і добра і дуже рідко – для давніх поракунків. Приволоклися навіть ті, що майже ніколи не вилазили з боліт, з риболовецьких куг, – мокрогузи, про котрих кажуть, що вони на Паску христосуються між собою вареними раками. Це ж про них співають сліпці, буцім вони, заздівши чаплю і подумавши, що то дівка, почали залищатися до неї. Прибула гостьова партія з Дону – двісті чоловік, привезли поклін від козачого донського круга, два вози тарані та кілька барил пінної. Вони розповіли, що біля Дніпрових порогів бачили предивнеє диво: крижаний припай нижче Дніпрових порогів укрили тисячі тисяч ворон, криги не видно за ними, злетілися, либонь, з усього світу й летять далі, зграями й по одній, й усі падають на кригу, тільки деякі перед цим перекидаються у повітрі, а далі стрімко йдуть униз. Хто їм подає знак, звідки їм відомо про той склик? Такого ніколи не бачили ні донці, ні запорожці, довго гомоніли-гадали, до чого б це чорне знамення, й стали думкою: не на добро. Одначе швидко про те забули. За донцями приїхали гості з Межигір'я, але й за ними слід не запав: козаки звідусіль валом валили на Запорозжя. А що вже юрмилося біля церкви старців, а що вже шнипало по вуличках і завулках усяких волоцюг, пройдисвітів – не приведи Боже! Мокію вперше сплигло на думку: скільки-то всякого народу годується біля Січі. Кожен норовить пожаковати на дурничку, щось потягнути з неї.

З найдальших монастирів їдуть голими драбиняками чорноклобучники, гнуться, жебракують, над ними збиткуються, кепкують, часом і потовчуть, але вертають ті у свої монастирі з повними возами добра й туго набитими калитками.

Поміж усім тим різноликим і обідраним людом статечно походжають козаки-зимівничани. Ті, котрі посіли хутори, або тримають власний рибний промисел, або курять горілку, й приїхали сюди глабцями, засланими килимами. Ходять по двоє, по троє, купи тримаються. Цих видно оддалеки. Рясні китаєві й камчеві каптани, білі, лавочного сукна свити, підперезані перськими шовковими або козацькими шкіряними, з пряжками, поясами, поверх каптанів або свит – тонкі, макової та червоної барви, сукняні, з позументом жупани. Ще й які жупани – гаптовані, з заковрашами, широкими вільотами, руки козаки висуюють у роздери, а довгі рукави поза-в'язувані ззаду й висять, неначе крила; штани на козаках теж рясні, «в достатку», з-під них метляються китиці на халявах, а самі чоботи гостроносі, сап'янові – червоні та сині, шапки на зимівничанах високі, сукняні, в хутрі – горностаї та кабарзі, на шабельтасах і лядунках срібло, – все так і мигтить, так і грає барвами. Й хто, спитайте, справжні козаки – оці чи оті, що по куренях, у декого з куренян нічим прикрити грішне тіло, ні в чому добігти до крам-базару, так і барложаться всеньку зиму на голих дошках полів чи гнуться біля теплих груб, виляскують засмальцьованими картами. А що в жодного за душею немає ламаного шеляга, то ріжуться в

чуприндули, за зиму повисмикують один одному оселедці – під весну ті висять, мов обтіпані мички.

Сироватці в серці замлоїла заздрість. Отаким статечним, в сукні й кабарзі хотілося бачити Лавріна. Щоб мав свій ста-ток, щоб на свято приїздили до нього на молоді меди в ма-льованих глабцях гості, щоб сидів він, Мокій Сироватка, на покуті та вітав гостей повною чаркою, а русява невістка ме-тушилася біля печі, червоніла й пишалася. А на коліна лізли онуки, і він удавано (перед гостями) сердився, проганяв їх. Про онуків думав у своїй зеленій пустелі дуже часто, повим-рював собі кілька повістей.

Саме так проведуть Різдво оці гніздюки, сидні, як брид-ливо називають їх на Січі козаки.

А голота нап'ється, порозквашує один одному носи, по-вибиває вікна в шинках, однесе на лід кілька пивних ко-мор, а після свят ще й одшкодовуватиме збитки. Пивниці, ятки, шинки, корчми вже приготувалися до свого найбіль-шого річного генделя. Їх тут, за січовими валами, безліч. Є «чисті», де стіни пофарбовані світлою фарбою, а по них ще й картини – високі ружі під вікнами, козак та дівчина над річ-кою, батько Хміль на коні; там високі вербові лави, вкриті налавошниками, а столи застелені шльонськими скатертями, волоки та стіни білі, помальовані квітами. Шинквас фарбо-ваний, на полицях чудернацькі пляшки з горілками аглиць-кою, німецькою, руською, французькою та з усілякими вина-ми, – а є й такі, куди можна ввійти лише згинці і де стеля та

стіни чорні, як у дьогтярні, а за столи правлять дубові окоренки, порубані ножами та ятаганами. То п'яниці, аби шинкар не завдав їм своєї лічби, помічають випиті кварта. Там шинкар за шинквасом схожий на убійника з великої дороги, він уміє скрутити руки, що й не писнеш, і вигребти з кишені пропите, а то й стягнути чумарку. Горілка в тих шинках жовта, з пригарою, настояна на тютюні, од неї спирає подих і іскри сиплються з очей. Проте в шинках та корчмах показніших можна скуштувати трунків, які тільки є на земній тверді. Ще й кожен шинок славиться якимсь особливим напоєм, здебільшого горілкою, настояною на травах. Є серед шинкарів чимало дотепників, над шинквасом та по стінах у них понаписувані примовки, як-то: «Нам гори нема, тільки рівно», «Пий за своє й за кумове», «Хто її засмакує, радість відчує», «Літом не кисне, зимою не мерзне, перед обідом не сушить, після обіду не душить», і картини веселі на дверях: хмільний запорожець зачепився за колоду й лається: «Чого, п'яного, розлігся на дорозі», або два п'яні куми на одній кобилі – один передом, другий задом. Здебільшого починає січовик пити, дивлячись на ружі та козака з дівчиною, а кінчає, важко схилившись над зарубками. Як воно водиться завжди і скрізь, до шинків навідуються не всі люди, а лишень затяті дудлії, пияки, хоча не поминають їх і люди поважні – з якоїсь нагоди чи подорожні.

Різдвяні свята славляться врочистостями. Як вийдуть комонні козаки в повнім бойовім риштунку – з ратищами, пи-

щаями, – як попруть лавами піші – стануть по куренях, так і зацвітуть шапками: кожен курінь має свою барву, замайорять значки і бунчуки, і вдарять тулумбаси, й гук піде по долині, й підніметься до хмар золота яса, і підуть через міст на майдан – курінь за куренем, лава за лавою, суворі й урочисті, горді й валечні, готові на смерть за Господнє слово, за Пресвяту Богородицю і свою матір-вітчизну, й гармаші витягнуть з льохів гармати та поставлять жерлами в ті сторони, де вороги, завмирає козацька душа і прагне звитяги та слави. Свята скінчаться грищами:

кінськими перегонами по дорозі або по снігу, вогнистою і луковою стрільбою, перетягуванням за мотузок на льоду через проруб. А як попруть лусом навкулачки курінь на курінь або наляжуть усі нижні курені на верхні, не одному пустять з носа криваву юшку, не один не дорахується зубів. А одірваних гапликів, а кожушиння, а втоптаних у сніг шапок – лопатою загібай.

Звичайно ж, гніздюки до тих грищ не вступають. То люди статечні, розсудливі, вони на той час уже сидять на своїх теплих зимівниках і розговляються різдвяною ковбасою.

Але воднораз при зустрічі із зимівничанами і якесь інше почуття ворухнулося в Сироватчиному серці. Й він розправив худенькі плечі, підвів голову й не вступив дороги двом гніздюкам, що перли вузьким протоптом попід коморою, з якої нависав козирок снігу, просто на нього. А чого має вступати? Чи ж він, Мокій Сироватка, менше за них прислужи-

вся товариству? Чи вони випили хоч наперсток того лиха, якого вихилив пугар? Ось піде до церкви, і йому поступлять-ся місцем біля самої Богородиці, і в курені за святковим столом отаман першого привітає чаркою його, й на січовому майдані під час виборів він стане в першій лаві. Тож зійдіть з чесної козацької дороги, чортові сидні! Зійшли. І стало веселіше на душі козацькому дозорцеві, й поширшав день. І навіть йому відкрилася на мить Божа краса. Дуби над Чортмликком стояли в срібному інеї, вітер зривав з гілок білий пилок і трусив на червоні верхи козацьких шапок, на сині кунтуші, іскрів на сонці. З самого краю – високий нелинь, його листя відсвічувало міддю; на сухому вершечку примостився ворон, витягував довгу шию, шипів – мабуть, вдавився кісткою. Грізно хмурились фортечні стіни, весело тусали один одного вартові козаки на містку – грілися, поглядали на сонце, чи скоро заміна. І ще одному січовику не вступив дороги Сироватка. Високо, неначе норовистий кінь, кидаючи вгору коліна, назустріч Сироватці ломився січовий гультай, прибий-голова Назар Вовкогон. Найхоробріший, найзавзятіший на Січі козак – лице геть у шрамах, щоправда, ті шрами не попсували його, воно гарне, але й гордовите, пихате та нахабне. Назар сміливий, як чорт, і забіякуватий, як п'яний шляхтич. Перший лізе на борт турецької галери, перший врізається в татарське стовписько, перший одскочить набік і приховає венетійські таляри. А потім нишком забере їх, ходить по Січі гоголем, а за ним тупотить гурт гульвіс, а він

заломлює шапку, а він дивиться козирем, ще й потішається над якимсь неборакою, голоколінчиком. Бешкетує, гуляє Вовкогон тижнів зо два, далі зникає на кілька місяців – подається на Полтавщину чи Слобожанщину. Задурює голови дівчатам, зводить з розуму молодиць. О, там він показати себе вміє! Там земля вгинається під його ногами. Боятися його старости, нишком спльовують услід поважні хуторяни, похитують головами батюшки. А йому тільки того й треба, йому ті покиви душу гріють. Не раз і не двічі перестрівали його сільські парубки, били тяжко, й приходили позови на Січ, і прив'язували Назара до стовпа, але завжди знаходився козак, який сплачував за нього викуп. Тільки раз довелося протанцювати на прив'язі халяндри цілу добу, й били його киюганами гніздюки по ребрах і по зігнутій спині (голову затуляв руками), через те тепер у нього одне плече вище за інше. Але постава така ж горда й шапка заломлена на ліве вухо.

Слава Богу, подумав Сироватка, що Лаврін не такий. Гордовитий, але поштивий і цнотливий, стоїть на людській честі. А це таке стерво... Та ще й небезпечне.

Сироватка уступив Вовкогону на півноги. І Вовкогон, либонь, збагнув усе, блиснув білими зубами (клацнув, неначе вовк) і теж став однією ногою в сніг. Спочатку хотів деменути плечем, щоб одлетів упертюх за третій замет, а тоді упізнав дозорця, торкнувся правицею сивої шапки.

Другого дня світлої неділі Сироватка встав рано, почи-

стив жупанок, причепурився, повивертавши кишені та пови-сипавши з них тютюн, пішов до церкви, одстояв утренью, – таки сподобився честі стояти навпроти Пресвятої Богороди-ці, – а коли півча заспівала канта і всі запорожці вийняли до половини з піхов шаблі, Сироватці аж мороз пішов по-за спиною, й він оголив кривого сталевого клинка й відчув, що боронитиме рідну вітчизну до загину. Доспівали канта, ще раз брязнула криця, розсіявши по церкві міріади синіх та червоних іскор. І розчулив, розчулив суворому козакові серце дитячий хор: хлопчики співали так щиро, так гарно, аж Сироватці сльоза загірчила в очу. По тому Мокій роздав по копійці старцям – виловлював оком тихих, сумирних, об-минав настирливих, котрі лізли в очі, намагалися втиснути в руку маленькі, як горіхи, й тверді, як шріт, проскури, пішов до свого Васюринського куреня снідати.

Мерехтіли іскрами натерті до блиску позолочені паніка-дила на стінах, і лампади горіли яро, по-святковому. На ла-вах – нові налавошники, зметено порошок з образів, навіть сво-лок натерто віхтем до жовтого полиску. Люду набилося – не протовпитися, вирипали курінь, аж пара диміла з рота. На всіх обличчях – смиренність, статечність, урочистість, що-правда, ця врочистість трохи розтала за сирном: чимало ко-заків непоштиво казало про кошового, бо наклав заборону в цей день на продаж горілки. Бігали на крам-базар, але там усі корчми, всі рундуки та ятки стояли замкнені, а поміж них походжали осавули, пильнуючи наказу кошового. Кілька чо-

ловік навіть вигукували, що кошовому оділлється сьогодні на виборах, що він нап'ється чорної, то більше, перед самим сніданком у курінь увалився гурт січовиків, од котрих пахло до ката смачно, вони були веселі й говірки й одразу ж завзято запрацювали ложками. Вони зізналися, що ходили на ралець до військового судді й він пригощав чистою, без пригари, горілкою, й французькою горілкою, і навіть грітим мускатом з перцем. «От кого нам на кошового кричати, – казали вони. – От хто почастує нас після башлівки».

Мав суддя на посаді свій двір, а в ньому винокурню з трьома казанами, кутив з челядниками горілку на продаж, варив мед і пиво; останніми днями, кажуть, куріло, аж зайнявся димар. Інші брагарники платили чинш у військову скарбницю, суддя не платив нічого. Не платив він і за олійницю дубом, і за гончарну піч.

– За куфу смердючки ви готові цілувати під хвоста болотяного дідька, – суворо сказав курінний, і горлопани трохи примовкли. – Немає у вас встиду й лицарської честі.

І коли кухар виклав на вагани варених у солоному, пахучому саламурі з десяти приправ судаків та осетрів, курінний розділив рибу між товариством, а крикунам наказав віддати хвости. Ті закліпали очима, але ставати проти отамана не насліділися. Слово його тверде аж до нових виборів, і рука в нього важка.

По сніданку січовики чистили одяг, зброю, ваксували чоботи, кілька чоловік підфарбовували вуса. Під ногами кру-

тився п'яничка Жук, він уже десь виклянчив штани й чоботи і тепер випрохував кунтуша або свиту. На покуті сидів кіт – умивався. Здоровенний котяра з товстою мордою і обмороженими вухами.

Хоч і чекали всі того гарматного пострілу, все ж він ударив зненацька. Забряжчали круглі, неначе тарілки, шибки, курінний перехрестився на образи й пішов до січової канцелярії, де збиралася старшина. А на майдані вже дрібно торохтіли литаври, политаврник вибивав «склик». Одначе заporожці не вельми поспішали. Нехай їх почекають ті, кого мають вшанувати. Вже у литаврника впріла чуприна, вже паламарі винесли з церковного притвору та поставили на сніг маленького горіхового столика, накрили його килимком, уже бунчужний уткнув у замет під церквою стяг – зелена камка затріпотіла, й затріпотів на ній образ архістратиґа Михаїла, який погрожував мечем усім ворогам віри христової. А сніг на майдані лежав чистий, невтоптаний. На майдан потяглися перші гурти січовиків.

А що й далі сходилися повільно, по куренях метнулися осавули, підганяли забарних кулаками. Ставали по куренях, шапки грали одним квітом. Але по якомусь часові козаків з'юрмилося – не повернути плечем. Курінь напирив на курінь, мішалися барви, гомін стояв, як на великодньому ярмарку. Декотрі, кому не вистачало місця, видряпувалися на високі призьби, на купи колод, ще інші намагалися вилізти на курені. Ріг покрівлі Кущівського куреня осідлало кілька

чоловік, вони пообдирали стріху, й кущівський курінний лаявся чорно, стягував нахаб за ноги. Якийсь козак виліз аж на колодязний звід, і двоє січовиків з реготом то опускали цебер у колодязь, то швидко витягували його, й січовик літав, мов на гойдалці. З нього уже спав лівий чобіт, але той не просився. Попереду натовпу стояли січові діди: ті, що в битви вже не ходять, а тільки дають поради, на них найкращий одяг (повитягали зі скринь пересипані махоркою шиті золотим галуном кунтуші і боброві шапки, шеврові чоботи), вони були поважні й урочисті, бо й залежало од них найбільше. Щоправда, не все.

Вже понад два тижні мололося на Січі виборне борошно, козаки радилися по куренях і в шинках, вишіптували та вигукували найдостойніші імена, які натовп або сприймав схвальним гомоном, або забивав у пельки кулаками, потроху залишалися найдостойніші, вони обростали, наче бджолині матки на вітті, новими прихильниками, інші ж одпадали, їм обцурковували крила.

Окремим гуртом утоптували сніг донці – прийшли й собі подивитися на вибори, гомоніли між собою, зачіпали запорожців. Їх вибори не обходили, трималися вільно, їм просто було цікаво.

Сироватку, котрий напочатку стояв попереду, одтіснили, розлучили з кумом Шевчиком, і тепер він змушений був заглядати наперед через голови. Майдан аж двигтів, гомонів приглушеним гомоном. Січовики радилися кілька днів по

курнях, курінь з куренем, щодо деяких старшин згоди дійшли, а щодо інших – ні. Й починали доходити тепер. Подекуди згода йшла на згоду, а подекуди – на незгоду. Поки що не виймали з кишень кулаків, але деінде слова летіли, як розпечені ядра. На церковному карнизі, попідбиравши лапки, сиділи голуби, зизими намистинами очей позирали вниз, здавалося, їм теж було цікаво. Один голуб зірвався, облетів навколо бані, знову сів на карниз.

– Припікає, – тер вуха миршавий рябий козачок і моргав посрібленими віями.

– Хіба це мороз, – посміхався літній червонопикий, з бородавкою на верхній губі козак у кабарзі, в довгому кожусі, критому синім сукном, і у великих, добре напоєних дьогтем чоботях. – Ось колись були морози.

– Тоді морози були добрі й кожухи також, – вищиряючи прокурені зуби, кинув рябий козачок.

– Хто ж тобі не дає купити такий зараз...

– Купило притупило.

– Гараздуй як слід, забудь дорогу до шинку, то й вигостряться.

– За такими, як ти, нагараздуєш.

Вдарила на Чортотлику крига, тонковидий, з плескати́м носом козак Снігур – донець, разінець (по разінщині на Січ прибилося чимало донців, змішалися із запорожцями, бояри допиналися їхньої видачі, але їх не видавали, через це ті ще косіше дивилися на Січ) – хитнув головою:

– Наче з гармати. Нечистий гримає.

– А старшина бариться, – хукаючи на пальці, сказав Снігур.

– А чого їм – у теплі сидять, – зі злістю кинув рябий козачок. – Люльки курять.

– Які люльки, дурню. Вони – в ієромонаха, – розважливо сказав козак у синьому кожусі. – Тобі аби, наче дурні з гори, бігли.

– Бігли не бігли, а козаки ждуть.

– Підождеш, не великий пан.

– Ми їх обираємо, – правив своєї рябий козачок. – Ось візьму й скажу... Що, вже й на Січі не можна мовити слова правди?

– Воно то можна, – почухав під шапкою чуприну козак з темним, посіченим глибокими зморшками обличчям. – А тільки...

– Що тільки?.. Що тільки? – сікався рябий козачок, вар'ював з холоду і злості. – Ось крикну Чиргикала на суддю...

– Так в Чиргикала очкур куций.

– Очкур, може, й куций, а хто перший на турецьку каторгу виліз?

– Того не бачив. А як упав у воду й очкур йому розв'язався – бачив.

– Ми ось на твоєму череві розв'яжемо очкура.

– Тихіше, уже йдуть, – хтось збоку.

Од верхніх куренів, де стояла січова канцелярія, потягла-

ся старшина – кошовий, суддя, писар, осавул, – вони пробиралися черідкою попід стіною церкви та купкою хрестів і капличок, поставлених на пам'ять кошовим отаманам. Вся старшина у святковому одязі, нових чоботях, при зброї. Дивилися в землю, а що думали – один Бог знає, мабуть, кожен своє. Уже в колі кошовий випростався, вийняв з-за пояса булаву. Литаврник, маленький верткий чоловічок, схожий на мавпу, яких іноді привозили заморські купці, двічі хвацько вибив дріб на честь старшини, увіткнув палички в сніг, хукав на посинілі пальці. Зиркав веселими очима знизу вгору на кошового. Мовляв, ну, як я втнув?! Кошовий підморгнув йому ледь помітним покивом брови. З церкви винесли корогву і хрест із дашком, вийшов ієромонах у камчатих ризах, дяки, півча, розпочали молебінь. Їх ледве чи й слухали, чийсь захриплий бас позаду те й знай вигукував: «Та його головою тільки клинці забивать!» – мабуть, у такий спосіб одкидав чийогось кандидата, а темний лицем, наче древня іконка, старий ієромонах кривився, немов од зубного болю, зло косував сльозливим, в червоних прожилках оком. Широким рукавом змітав з Євангелія сніг, що танув на теплій, щойно винесеній з церкви срібній оправі, читав молитву швидко, рота розтуляв нешироко – боявся застудити горло.

Молебінь скінчили швидко, ієромонах і обидва дяки сховалися в церкві, а півча лишилася, бо теж була з січовиків. Тепер старшина опинилася мовби в тісному кільці. В груди судді вперся важким поглядом гармаш Дем'ян Топтуха, і всі

знали, чого він пронизує того очима: дав суддя гармаша на спитки за вкрадені гроші, а тоді ті гроші знайшлися. Колишній осавул, а тепер зимівчанин Іван Гапочка нетерпляче переминався з ноги на ногу: несправедливо посадили на орних ним ґрунтах Гриця Колоса. І ще кількоро запорожців дивилося на суддю зизом. «Викажуть, викажуть усе, – думав суддя. – Невже кошовий не заступиться?»

Обличчя кошового не виявляло ні страху, ні занепокоєння. Він обвів поглядом запорожців, сказав:

– Нині, панове молодці, у нас Новий рік, треба нам, за звичаєм, розділити річки, озера, урочища. Розпочинай, писарю.

Яковлев зняв з голови величезну шапку з хутра чорних лисиць, пересипав туди з кишені задалегідь написані ярлики, поклав шапку на столик. Пхукав у пишні вуса, неначе по важкій роботі. Курінні по одному, за сонцем, підходили до шапки, тягли папірці. Одні йшли до своїх куреня радісні, інші чухали потилиці, а отаман Батуринського куреня аж шапкою об землю вдарив:

– Чи ж не напасть: третій рік Сухий Луг випадає.

– Пороблено, пороблено! – гомоніли батуринці. – Хтось напустив ману на нашого курінного.

Але що вдієш: перебашльовувати не випадало. Треба б поміняти курінного, але теж шкода – дбайливий хазяїн, майстер на всі руки й герцівник на шаблях найкращий на всю Січ.

Тихо розібрали з шапки підписаря ярлики на нові зимів-

ники ті, хто поодружувався минулого року й ще не мав ґрунтів. Товариство давало їм на нове хазяйство поради, од яких почервоніла б і піч.

Кошовий дивився убік, мовби все те його не обходило зовсім. А може, й справді не вельми обходило? Все йшло заведеним порядком, все тут знало своє місце й чин, і йому, власне, робити було нічого. Так велося одвіку, тут не доступи й не переступи – січові діди пильнували закону суворо, вимагали виконувати його до цяти.

У Сірка сьогодні був гарний стрій душі. Хоч і одкарбувало щось у думці, що минув ще один рік, що він ще трохи наблизився до того чорного порога, за яким погасне день, і почорніє сніг, і стануть німими голоси. Але ж поки що йому дніє, й чує він дзвін литаврів, і козаки променять очима. Він не боявся їх. Не боявся, що хтось викаже якусь кривду, хтось вилає. Ну, вилаяти... Й у душі ворухнулося щось гостре, гаряче. Нехай одважиться! А найперше, думав, того не буде, бо не чинив по несправедливості. Намагався жити не за примхами, а за велінням совісті. Проте він не підлещувався й не жив Христовою заповіддю. Й не намагався так жити. Є люди добрі, які хочуть бути добрими. Хочуть, щоб про них ходила слава як про добродіїв, вони гасять у душі злі пориви, прихиляють до себе м'якістю й тихістю. Влещують усіх чисто, лагідні до правих і неправих, бо зробили влещення і доброту собі промислом заради того, аби обійняти високі посади. З часом у багатьох це стає другою душею. То, мабуть, і справді

на добро, якщо стає душею. Проте отаман ніколи не нахиляв себе на те. Зло й добро ловив серцем і розумом, але частіше чинив за велінням серця, за добро платив добром, а за зло відмірював злом. Може, ще й через те, що не боявся. Не боявся зла. О, він і сам бував гнівний. Щоправда, швидко одходив, але той, на кого впав його гнів, пам'ятав довго. Він зумисне не догоджав ні окремим людям, ні цілому світові. Він не був їхнім бранцем і не хотів ним бути. Схоче – покине все, збере ватагу й піде за Буг або на Кубань. Як колись пішов од гетьмана. Та й потім таке бувало не раз. Звичайно, літа поклали свої карби й на його душу. Він помічав, що вже не такий, як був колись. Не такі й гнів його, і доброта, й щирість. Ці зміни помітив у собі давно, неначе бачив себе збоку, неначе розглядав у комусь чужому. Колись, за молодості, та й довго по тому, він був занадто щирий, непослідовно щирий і довірливий. Міг легко купитися на дзвінке слово й гарячий блиск очей, міг розчулитися трохи не до сліз, а потім розчаруватися й повірити в щось інше. З роками душа загрубіла, оцієї наївної щирості вже не мав. Він навчився розумітися на людях, промацувати їх думкою, вивіряти на вчинках. Проте це зовсім не означало, що він змінився геть до решти, що він уже ніколи не вірив у блиск розгарячених очей, у порив і слово. В людині не переминяється доконечно ніщо, тільки гартується або розгартовується, твердішає чи розм'якшується. Його й зараз могли збурити і слово, й пісня, зате встигав і обмислити, що буде, як усе скінчиться. Слима-

кам, хитрим людям приліпитися до нього не вдавалося. Він їх розпізнавав і тоді ставав нещадний, і мусили вони втікати з-перед його очей. Кошев'я на Січі правити важко. Люду тут багато, і люд усілякий. Є козаки сумирні, працьовиті, є чесні звияжці, а є й харцизяки-зарізяки, є такі, які вар'юють проти всіх, навіть проти самого Бога, вар'ювання – то і є їхнє життя, а є такі, що по кілька разів на день мастять елеєм душу, а по тому нашіптують по куточках лихі слова. Одні хочуть вознестися над товариством славою, інші – доп'ясти пірнача чи хоч осавульської палички. Є жмикрути, є п'янички, є непитущі, є повні безсрібляники. Переважна більшість – просто козаки, які втекли від пана, чесно й віддано служать товариству та вітчизні. До когось Сірко леліє серцем, когось зневажає, але при кошев'ї не має ні улюбленців, ні ворогів, ні синів, ні пасинків, намагається ставитись до всіх однаково, навіть до своїх зловорожців, адже розумів: репрезентує владою навіть їх, і ні в кого іншого вони правди знайти не зможуть. Таке ставлення до людей зробив неухильним законом і впевнився, що воно – єдино правильне. Думав над тим давно й довго і гнuzдає сирицею крутий норів і гаряче серце. Буває, хоч і рідко, сириця обривається. За тим шкодує.

А через те, що не крутіївствував, не чинив ні проти кого підступів, – й не боявся нині нікого. Дивився у натовп, не одводив погляду. Може, хтось і має на нього зло, напевне, є такі, адже не можна вволити волю всіх, та він і не збирався догоджати будь-кому, жив власним розмислом, жив турбота-

ми коша, — нехай кажуть, він зустріне їхні слова з відкритими очима. Знайде своє слово. Дасть одвіт усім. Він не заховав до власної кишені жодного шеляга. Не послав на смерть, як те роблять гетьмани, жодного чоловіка задля своєї вигоди. А якщо він їм чимось не до серця, нехай обирають собі іншого. Йому вже добряче остирився цей хоч і поважний, але й клопітний для його літ уряд.

Поволі гомін вщухав. Потім, пізніше, по куренях довго снуватимуться балачки довкола нових урочищ і будуть сварки та радощі, а зараз усі мовби забули про ярлики. Кошовий обвів товариство довгим поглядом, ступив крок уперед, зняв з голови шапку, вклонився на всі сторони й поклав булаву на покритий килимком столик. Його чисте, з високим чолом, ледь кібцюватим носом обличчя було незворушне. Навіть сніжинки не танули на ньому, тільки налипли в кушів'ї брів та додали трохи білості в оселедець, а од чисто виголеної голови одскакували.

— Братія моя, отамани-молодці, славне Військо Запорозьке, — сказав дзвінким на морозі голосом. — Дякую за честь, котрою були удостоїли. Важке випало літо, й не всі, хто вручав мені сю булаву, стоять сьогодні отут, на майдані. Деякі дивляться на неї з Капулівських горбів, декому ворон випив очі під Ладижином, або в гирлі Корабельної, або на Бузі. За них дам одвіт перед Богом. А перед вами — за ті негаразди, які маємо в січовому домі. Ви знаєте їх. Виповідайте ваші кривди й виберіть собі нового кошового по достоїнству своє-

му і за звичаєм козацьким.

Сірко одступив од столика назад, у гурт старшини. Над майданом запала тиша. Була чиста й прозора, як перша крига на Дніприщі. Ледь-ледь поскрипував під ногами сніг, та десь побрязкувала об шаблю лядунка. Той звук теж був чистий, срібний. Над плавнями тужавів вітер, закручував на гребенях куренів колючий сніг, сипав важкою крупкою на шапки, ворухив сиву чуприну на голові кошового, тугі сніжинки били йому просто в обличчя. Сірко, вже не кошовий, а звичайний, хоч і значний, козак, стояв непорушно. Про що думав? Про напасті й лиха минулого року, про ще більші біди, котрі ніс новий, тисяча шістсот сімдесят п'ятий рік, – потерпав: виберуть чи не виберуть на нове кошев'я?

Про таке не подобало думати. Булави не прагнув. Те бачив Бог і відав він, пробувши кошовим уже сім літ. Далекі, заприкріє, коли оддадуть шанобу комусь іншому. («Клята гординя, – скрутив одну думку іншою, – уже звик до високої честі за сім літ, стримить у душі гострий шпичак. Але хіба ще не зламав його, як ішов сюди?») Звичайно, якщо не виберуть, буде трохи кривдно: значить, змалів у очах коша, значить, є кращі. «А бий тебе сила Божа, яка ж бо капошна людська душа». І вже інакше: «Вознесися, вознесися над суєтністю світу, розтопчи нікчемну гординю, стань великим у малому». І вознісся, й опустився на грішну землю простим козаком. Простим і без гордині. І вже дивився на булаву як на звичайну палицю, міркував про найвищий уряд на Січі

тверезо й розважливо.

Непевна, а часом і лиха влада кошового. Один нерозважливий крок – і тобі вже не буде прощення довіку. Двічі на рік на великому крузі кожен може виповісти всі твої недосконалості й лукаві вчинки. А тим часом, коли ти йшов попереду батової, того можуть і не побачити. Крий тебе сила Бога з твоєю владою! Солодка вона, як і всяка інша. Надто тоді, коли перебродив у душі молодий хміль, коли вже не тривожить жаский дівочий сміх, за який можна віддати все на світі. Сім літ кошовим! Такого не сягав жоден січовик, Яковлев перебрав усі, зовсім старі, пергамени й знайшов лише одного козака, якого вибирали на кошев'я шість разів. Узяти в руки булаву – це ж насамперед битися з самим собою, пильнувати кожен свій крок, жити без послабки й радості, в постійній тривозі.

І він майже вороже поглянув на булаву. Сніжинки ковзали по ній, не затримувались на срібних гранях; кована золотом, всипана самоцвітами, вона мерехтіла в сніговій завії. Їй здавалася загубленою або покинутою. Вона й справді зараз була нічиєю. Їй від того кожному здавалося: простягни руку – й ти вже володар її. Це було облудне враження. Один-єдиний мент, мить, що наближала до влади всіх. Бо в наступну кожен усвідомлював, що насправді вона далеко-далеко, далі, ніж коли була б у когось у руці. Звідти її принаймні можна видерти чи навіть одтягти з рукою.

І він майже вороже поглянув на булаву. Сніжинки ковзали по ній, не затримувались на срібних гранях; кована золотом, всипана самоцвітами, вона мерехтіла в сніговій завії.

А тут вона – нічия й через те не твоя. А коли не твоя, то треба, аби дісталася достойному, аби не шкодував потім цілий рік. Хіба не знали намов і підкупу, хіба не опинялася вона в руках людей негідних, хитрих, хіба не слугувала користі й зискові! Скільки намоталося довкола неї облесних слів, обіцянок, навіть кривавих, скільки сердець згоріло в гонитві за нею.

І враз майдан, ніби змовившись, вибухнув одним голо-
сним криком:

– Візьми булаву, батьку! Пануй ще!

– Пануй ще! – гукав Сироватка, і в грудях йому розли-
валося тепло, мовби це не Сіркові, а йому самому оддава-
ли найбільшу шану. Мала Січ достойного з найдостойніших
мужа, й те сповнювало радістю і навіть гордістю. Чи ж мо-
же похвалитися ще яке військо таким провідником? Он він,
немов сивий орел! Валечний і простий, приступний кожно-
му, нещадний до ворогів, добрий до козаків – своїх дітей.
Таки ж добрий серцем, хоч воно й обкипіло кров'ю. Таки ж
справедливий і безкорисливий. Кому ж тоді правити ними?
На ту мить йому навіть відступила ревність за Лавріна; Си-

роватка розправив плечі, став мовби вищий на зріст, дужчий, хоробріший і до ката гордий.

– Пануй, батьку!

– Будь здоровий та гладкий! – гукали кошовому дотепники.

– Та не скупий! – додавали інші.

– Веди нас на турка!

– Віримо твоїй шаблі і честі твоїй!

Всі раділи тією одностайністю, перепочивали перед незгодами, які, почували, не утрусять і кулаками! Двоє значних козаків – Ніс та Гиря – вступили в коло, урочисто зачерпнули по жмені снігу й висипали на голову кошовому. Сніжинки припорошили оселедця, обліпили брови, вуса, тепер Сірко мав вигляд кумедний. Козаки реготали. Та тої ж миті загриміли литаври – вже на честь кошового. Сірко витер долонею брови, вуса, одягнув шапку. Стояв суворий і строгий. Взяв булаву. Підніс її вгору. Враз урвався сміх. Полетіли шапки. Всі, як один, козаки дивилися в землю. Гримнула на дзвіниці гармата, чорна намітка диму осіла на заметі лівого бабинця. Дзвони вдарили шпарко, забемкотіли – аж козакам на мить потепліло. Дзвонар калатав і калатав – довше, ніж того велів звичай: грівся, а може, й з іншої причини. Вже дяк задер вгору голову, помахав рукою, дзвін затихав повільно й неохоче.

Запорожці обрали кошового. Він мовчки вклонився й, залишаючи на щойно наметеному снігу чіткий слід, пішов до церкви, у свій бокун – одгороджене пофарбованим у зелене

палісадом місце навпроти лівого криласа. Звичай не велів йому лишатися на майдані, аби не тиснув владою на подальші вибори. Зелені, облуплені з одного боку двері проскрипіли, сховали постать кошового.

А на килимок, уже добряче присипаний сніговою порошею, поклав пірнача суддя. Й знову запала тиша. Але вже не прозора, легка, а важка, в'язка, сповнена прихованої погрози. Суддя бігав очима по обличчях: адже сподівався принаймні на тих, кого споював останні дні. Але, вдихнувши сеї тиші, вони сьогодні теж не одважувались розтулити роти. Кожного лякала тверда тиша, що запала над майданом. Чубаті голови хилилися нижче й нижче, очі щось шукали в снігу. Тиша осідала судді на плечі, сутулила їх, в душу напливала холодна студінь, крижанила серце. Його по-конячому довге, з вивернутими губами, перекраєне шрамом обличчя налилося червінню сорому і страху, а очі й далі бігали по передніх рядах, і в них світилося благання. А далі по обличчю перейшла судомна хвиля, очі зблиснули ярою злістю, але він погасив її, похилив голову в удаваній покорі, хоч у грудях йому клекотіло. Суддя так і поніс ту тишу на широких зсутулених плечах у свій курінь. І коли вже завертав у завулок, вдарило в спину, мов каменюкою:

– Наївся військового хліба!

– Вже й черес не сходиться.

Суддя пішов швидше, підбори чобіт глибоко вгрузали в сніг.

А вже на майдані тут і там лунали голоси:

– Носа суддею!

– Брекала! Дошпетний козак.

І враз, десь зліва, цілим куренем:

– Білого, Степана Білого!

Й тоді заворушився весь майдан:

– Білого! Воліємо Білого на суддю!

Було видно, що за суддю курені домовились заздалегідь.

Степан Білий, теж огрядний, як і попередній суддя, чоловік у чорній важкій киреї, застебнутій на грудях срібною пряжкою, крутив на всі боки круглою, як казан, головою: вдавав, що здивований, чи був здивований справді. Його високі, дугасті брови вигнулися ще дужче, довгі вуса обвисли. А що його ймення гукали все голосніше, вибрався з людського тлуму й почовгав до свого куреня. Не мусив лишатися тут, аби не забоявся хто виказати про нього лихе. Одначе з натовпу вибігло кілька чоловік, перейняли й попідруки повели назад. Він орав ногами втоптаний сніг, упирався, й теж не розібрати: вдавано, за звичаєм, чи насправжки. А його штовхали в плечі, штурхали в потилицю, примовляючи:

– Йди, йди, будеш нам паном!

Чорна кирея на Білому злітала, як приламані крила ворона.

– Шануйся, сучий сину! – гукали січовики.

Вони розвеселилися, смикали Білого за поли, обірвали пряжку, сипали на голову сніг – аби шанувався, аби знав,

кому зобов'язаний владою. Але цього їм видалося замало, кілька чоловік вхопили нового суддю за руки та за ноги й поставили сторчма в замет. Суддя важко видряпався із замету – був геть у білій пороші, одфоркувався, мов загнаний битюг, покусував вуса, тамуючи лють, потамував, гадав – усе скінчилося, та зненацька збоку вихопився молодий, схожий обличчям на тхорика, козак у синім жупані з позументом, ліпонував Білого просто в обличчя сніговою грудкою. Суддя похитнувся, копнув ногою кривдника, аж той заорав носом.

– Щоб тобі, скурвому синові, так хотілося дихати, як мені над тобою панувати, – плюнув у його бік Білий, утираючись шапкою, яку підняв зі снігу. Його м'ясистий ніс почервонів, вирлуваті очі горіли гнівом. – Й над вами теж. Не діждете. Шукайте дурнішого.

Білий рішуче закрокував із майдану. Його перепинили, потягли назад, він упирався, тепер уже насправжки, одбивався, і йому скрутили руки.

– Пануй, шануйся, а то поламаємо ребра, – юртували за-порожці, й було видно, що погроза їхня не порожня. Це тя-мив і Білий, він узяв пірнач, але й далі, поки литаврник ви-бивав дріб на його честь, був вовкодухий, витирив шапкою розчервоніле, мокре обличчя, не дивився на запорожців. З рота йому клубочіла біла пара – ухоркався. Відтак потягнув у церкву. На порозі зупинився, постояв, махнув рукою – мо-вляв, пропадай усе пропадом, – зник за важкими дверима.

– А мене, хлопці, нехай би й довбнею вдарили, – сказав

хтось за Сироватчиною спиною. — Я витерпів би.

— В тебе самого голова як довбня. З такою головою не обирають. Палі нею забивати можна.

— А якби головою в г...? — допитувався череватий, веселий запорожець. — Згодився б?

Козаки зареготали, на них зацитькали.

Писаря обрали швидко, Яковлев не встиг покласти на стіл срібного, на ланцюжку, каламаря, як його знову втиснули йому в руки:

— Пиши мудро, по справедливості.

По м'якому обличчю кошового писаря розповзалися плями. Довіра козаків лестила.

Незрима, наструнена до краю линва, що висіла над майданом од самого початку, лопнула, коли стали обирати осавула. Не дійшли курені за осавула згоди ні позавчора, ні вчора. Половина верхніх і три нижніх кричали Єнченка, решта — Ворону, їх обох тягли в круг, за мить старшину — курінних, хорунжого, обозного, довбиша — притисли до церковної стіни, натовп перекинув столика, перекинув литаври, сунув до дверей церкви. Хтось підхопив корогву, щоб не втоптали в сніг, вона літала над головами. Крайні, котрі не могли дотовпитись, зчепилися між собою, нижні й верхні курені перемішалися, кілька чоловік, не довівши словами переваги, кинулися руйнувати Медведівський курінь, з якого був Ворона, там уже летіла солома, медведівці стали в оборону, й уже замелькали шаблі. А в дверях церкви зчинилася справж-

ня утарчка, осавульську паличку давно затоптали в сніг, і тепер кожна партія поспішала проперти свого обранця в осавульський бокун. Так колотилися довго. Першого ввіпхали в двері Єнченка, але його тримали за поли медведівці, кунтуш тріщав, напинався на спині, на товстій його шії повипиналися жили, й хтось черконув Єнченка чимось гострим по щоці, й кров закапала на церковний поріг. Ворону тримали так само і тусали під ребра, – маленький, з хлопчачою статурою, з дитячою шиєю, він крутив на всі боки патлатою головою, радий би був утекти – не вдавалося. Кмітливий од природи, не останній у бою, розгубився вкрай. Ієромонах, що вже й так був злодухий на січовиків, замахав хрестом, наказав старості замкнути церкву. «Осквернили, осквернили. На святий поріг кров пролили». І застрашливо вирячив великі, з об'єденими якоюсь хворобою повіками, очі. Диякони вже гасили свічки, коли зі свого бокуна вийшов Сірко.

– Пане превелебний, знай свою справу, – кресонув очима по ієромонахові, і той знітився, а тоді підійшов до дверей і розчепив руки тих, котрі тримали за поли Єнченка.

– Стань біля мене. Впустіть сюди й Ворону, – сказав. – Обидва се козаки достойні.

Єнченко й Ворона швиденько сховалися за спиною кошового, вже не раді всім урядам на світі. Єнченко сопів, аж було чути в кінці майдану.

– Вийдіть усі з церкви, – провадив далі кошовий, – і скличте малий круг. По троє козаків з кожного куреня. Нехай во-

ни оберуть осавула.

Малий круг – це заслужені козаки, січові діди. Повсідавшись просто на снігу, вони довго радилися. Малий круг гойдався то в один, то в другий бік і обрав осавулом Єнченка. Козаки вже добряче потомилися, а на великому крузі Воро-ну майже ніхто не обстоював, й він тихцем-тихцем зашився в натовп.

А над Січчю гуляла віхола. Стріхи курілися білим димом, колюча крупа сікла обличчя й руки, а запорожці поспішали до церкви, в тепло. Й забулися недавні незгоди, й усі щиро та праведно хрестили лоби, навіть ті, котрі недавно зривалися хреститися шаблями. Десь і зачаїлася злоба, але в Божому домі, при загальній злагоді і єдиномудрості, вона не одважувалася явити свій вид. Козаки гомоніли, й піп довго не міг перекричати їх. І гнівався, бубонів за своєю конторкою підпаламар – ніхто не купував свічок. Святі теж невдоволено хмурилися, але на них не дивилися. Всміхалася тільки Богородиця: запорожці – її діти, вона одна розуміла їх. А потім заспівала півча, гарно заспівала, уроча мелодія опустилася на душі й змусила зімкнутися грішні вуста. Лагідна, оточена рум'янощокими пузатенькими янгольчиками Божа Матір тепер уже дивилася з ікони на запорожців сумовитими, воїстину материнськими очима; в неї під ногами, на тій же іконі, стояв інший гурт січовиків, в одного з них із рота випадала паперова стрічка, на якій було написано: «Покрий нас, Пресвята Богородице, своїм чесним покровом». Ікона була дав-

ня, але старі січові діди ще впізнавали в тому гурті під ногами в Марії своїх полеглих у битвах побратимів: адже богомаз малював її на Січі.

Після довгої служби розійшлися по куренях, де чекав празниковий, коштом Військової Скарбниці, обід. Вибивали днища в бочках з пивом, оковиту носили з шинків дерев'яними цеберками. У великих кінвах на столах стояли інші трунки, на кінвах висіли корячки. Запахи варенухи, оковитої, тернівки на якийсь час навіть поглинули круті, що не вивітрювалися з куренів ніколи, запахи кожушини, дьогтю і чоловічого поту, а також запахи деревію та материнки, якими забивали той дух. Деревій, тоя, материнка, васильки, медунка та інші трави стриміли в пучечках та цілими кулями за всіма трьома сволоками.

Запорожці розквітали усмішками, заходили з морозу, кидали на лаву шапки, потирали руки, розгладжували вуса.

Непитущі залишилися в церкві. Їх на Січі також чимало. То вороги-воріженьки пустили поголос, ніби запорожці – поспіль п'яниці.

Сірко із старшиною вечеряли на чернечому дворі, в ієромонаха. Отаман не любив бенкетів по виборах, але так велів звичай. До того ж вони були прісні – не стравою, а словом, поведенцією, обсновані молитвами та чернечою сумирністю. Тиха молитва, супокій, чистота та ошатність сьогодні сподобались йому. Не багато він мав у житті таких тихих вечорів, не часто відпочивав душею. Жив нелегко. Не плив у човні за

водою, а все поривався до кращого, правував до справедливості, не часто спивав життя, не втішався ним, хоч і вмів утішатися, його завжди щось мучило, щось непокоїло, саме через те й не зміг віддати себе в руки долі й жити за її потаємними веліннями. Здебільшого йшов наперекір, був невспокоєний, упертий, непокірний усім, навіть собі. Незнищенна сила правди жила в його серці, вона не давала упокоритись долі. Бувало, на якийсь час мовби заспокоювався, починав пливати за хвилию, а тоді якась сила вибивала з того спокою. Тепер часто думав про це.

Проте не їв гризньою серця за тим, що не прожив десь над левадою, не просидів на призьбі під вишнею або в монастирській тиші, тільки шкодував, що, як йому здавалося, не випало пройти так, аби по тому сліду вже ніколи не ступала зловорожа нога, й не дійшов туди, куди прагнув. Не покористав уповні й того супокою, що його могли дати оцей півострівець над Скарбною, кіш, влада. Він міг одволжити душу на час, на день, на тиждень – після виграної січі, гарно збудованого думбаса, а тоді його думка починала знову кудись пориватися, на душі ставало бентежно. Його життєлюбство мало саме такий триб – невспокоєності. Так жив, так правив кошев'я, й, може, через те не стратив сили, що поміж інших була одна велика думка, один помисел, які поливали живлющою водою серце й тримали на світі.

– Найкраще було б нап'ясти над нашим островом вітрило й попливати... – зненацька мовив Сірко сам до себе. Й зами-

слився.

А козаки подивували й притихли. Не просто було зрозуміти отамана. Неоднаковий він був навіть протягом однієї днини. Й не те щоб неоднаковий вдачею, – адже поставав перед громадою то сумний, то веселий, то відчайдушний, то палахкий, як порох, то розважливий і спокійний, – а й справді мовби жило в ньому два чоловіки. Один неспокійний, увесь у якомусь пориві, відчайдушний – міг схопити за петельки найближчого друга, скинути з човна гребця, який щось прогавив, і кинутись на відчай душі в гушавінь татар, тільки сила та божа удача й виручали, міг обрубати загребущу руку корчмаря, що злупив удвічі за питво і страви, то – перший. Але жив у ньому (й про це здогадувалось небагато козаків) інший – глибокої і широкої мислі, яка текла, мов річка, ніколи не спиняючись. Напилася душа під Богдановими корогвами волі, та й на все життя. Проглядав далеко вперед і бачив тільки морок. Либонь, душа й раніше дихала волею, а тепер він осягнув її розумом, оббігав мислію і татарський берег, і польський край, і московські землі. Не раз та мисль ламалася, їй було кривдно й холодно, вона й самадесь заплутувалася, але, вивільнившись, сягала туди, куди не сягала нічия інша. Важкий був її політ, тісно їй було в світі, тій волі, тій силі, й це пригнічувало отамана й не раз кидало в глибоку тугу. Либонь, дехто таки здогадувався, що це не просто отаман, вдатний стратег, дужий, сміливий, часом нещадний чоловік, що він не лише вміє повести ватагу коза-

ків, а тяжко думає за них усіх, і ту думу не обмежити Чортомликом, Скарбною і Павлюком. Сам він волів у тому не признаватися, залишався просто отаманом – добрим і гнівним, спалахував і відтавав серцем, за що його й любили козаки.

За столом розмовляли упівголоса, ієромонах, усе ще ображений на кошового, намагаючись не дивитися в його бік, повідав світські та духовні новини – нещодавно їздив у Київ і привіз їх повен міх. Гомоніли про нові підступи уніатів, які Арістотелем вивертають Боже слово, про достойних отців церкви, що дали уніатам і обскурантам добру відсіч, паче всього книгами своїми «Розмова білоцерківська» та «Лицар православної церкви Східної лицареві косяолу римського» і вогнистими проповідями в київських церквах.

– Мудре слово – що гостра шабля, – мовив ієромонах, сухою старечою рукою наливаючи з химерної восьмигранної карафи прозоре вино.

Сірко слухав, і супокій огортав душу. Й не хотілося йому нічого, окрім миру та тиші. Він подумав, що то тиснуть роки, гнуть і кують його на свій лад. Старість підкрадалася тривогою, якої не знав раніше. Й те часом дивувало. Страх ніколи не володів ним. У бою завжди йшов попереду, швидкість і натиск виважували власну долю. То не була сліпа одчайність, віра в Божий промисел. Що ж, погине... Він таки щось та звершив на землі, чимось прислужився своєму краю і люду. Просто не дав ніколи зрости в душі хитрості, підступу,

вони ж єдино ведуть на стежки боягузтва. Та й завжди мав перед очима ворога. Спізнав на собі його підступи, розгадав його криваві умисли, й ніколи не вгасала в серці ярість та мста. Вони спалахували в одну мить. Його порубцьовану душу могло легко поранити одне необережне слово. Надто кинуте кимось із товаришів. Тоді спалахував, як порох од іскри. Одначе швидко перегоряв, перший ішов миритися. Не мав у душі їді, а злість не осідала на ній чорною кіптявою. Але, почував, з літами мінялося щось у ній. Все частіше думав про той час, коли не зможе скочити на коня, вийняти з піхов шаблю. Та й нащо тоді все. Цей настрій переважувався іншим: що менше лишається людині життя, то стає воно дорожчим. І людина починає оглядатися та обачнитися. Й те, чим ніколи не дорожив, набуває ваги. З віком зринали думки про статок. Не кепсько, гадав, лишити б щось дочкам. Думки ті, одначе, напливали й розтавали, як хмари, бо не вкладав у них усієї душі. То навіть було ніби щось не його, мовби нашептане кимось. Сливе людським досвідом? Бо ж у тілі вистачало снаги, і запалу, й жаги, і цікавості до життя.

Любив послухати розумного слова. Про далекі краї, чудернацьких звірів, дивні звичаї. Та щирість, майже дитинність якось дивно уживалися з суворістю й тверезістю. Наслухавшись розповідей мандрівних людей, і сам подумки довго мандрував по далеких краях. Як те гарно! Либонь, коли б люди жили в злагоді, вони були б устократ мудріші й щасливіші.

І ще один чоловік думав про далекі краї та мандри. Січовий підписар Митрофан Гук стояв при одвірку й дивився поверх голів. Дивився так, мовби його ніщо не обходило. В червоному жупані, сап'янових чоботях – ферт і веселун, ще й хвацько підпер рукою бока. Одначе було йому невесело. Запам'ятовував усе мовлене за столом, а сам думав про те, що сама його пам'ять стає пороховою міною, і чим більше пороху, тим більша небезпека. Страшно жити з таким вантажем. Ще й невідомо, яка буде плата. Бо ж таки нічого не має. Самі обіцянки-цяцянки. Обіцянки великі із вельможних вуст. Отож і ходить по лезу шаблі. Хоче одігнати невідчепну ману веселощами та чаркою, одначе не завжди те йому вдається. «Поїхати б кудись далеко-далеко й не вернутися більше», – подумав улад з отамановими словами і несподівано зітхнув, а тоді спам'ятався й швидко ковзнув по келії поглядом – чи ніхто не помітив. Здається, ніхто. Та й що помічати?

...Сироватка, котрий не протовпився в церкву й одстояв обідню на морозі, настрибався халяндри, корячок горілки вилив просто в щербу, сьорбав гаряче пійло й почував, як одтає, нагрівається душа. Шевчик, кум – кумами вони, звичайно, не були, просто називали себе так оддавна, після того, як колись разом гостювалися на хрестинах у знайомого зимівничанина, – теж сподобав той напій, і вони довго чаркували вдвох, обсівшись біля теплої груби. Гарно їм там було, аж вони не захотіли сідати до столу. Там, біля груби, обоє й поснули, зморені теплом, ситою кутею та горілкою.

III

Вони зіткнулися в синій сніговій імлі груди в груди. Татарський акинджі й козацький роз'їзд. Мела хурделиця – за нею спочатку козаки не побачили татар, а татари козаків, а тоді закружляли в степу, рубаючись мовчки й люто. Синьо миготіли шаблі, розбризкували по снігу гарячу кров. Люди рубали людей, коні гризли коней, дико іржали в передсмертній агонії. Люди помирали мовчки. В степу тільки так і помирають.

Татар було вп'ятеро більше, вони оточили козаків з усіх боків, пильнуючи, аби жоден не сховався в білій хурделиці. Сліпив очі сніг, іржали коні, брязкали сагайдаки й стремена, але, oprіч того, не чулося нічого – жодного людського поклику чи стогону. Вимахували списи й клювала, коні без вершників бігали довкола тісного, згарцьованого копитами тирла. Стояв січневий мороз, скипень, з коней і людей валувала пара; шаблі нагрілися, сніжини танули на них і збігали струмочками навпіл з кров'ю. Козаки спробували прорватися, але їх збили й не дали після того скупитися і стати спина до спини. Кілька разів злітав у повітрі аркан, але, обдурений віхолою, падав у порожнечу. Козаки боронилися запекло, навіть уже збиті з коней, посічені, не випускали з рук шабель. Сніг під їхніми ногами підпливав червоною кип'ячкою, кінські копита перемішували його в кашу, що одразу

замерзала.

Коли підскакав калга-солтан, усе було скінчено. Дзямбет-Гірей оглянув побоїсько й суворо та гнівно напосівся на чауша – величезного воїна з налитими кров'ю очима, який важко дихав і довго не міг увіпхнути в піхви шаблю. Баранячий кожух на лівому плечі татарина був розрубаний, по гриві гнідого бахматого коня збігала кров й запікалася на шії – татарин, рятуючись від удару, підняв коня цапки, ховався за його шиєю. Двоє спішених татар вели своєму ватагу спійманого звіздочолого козацького коня, що дурів од волохатих кожухів та чужого запаху, рвався з чіпких рук.

– Чому з кожного випустили кров і душу? Чому не взяли жодного живцем? – Калга-солтан тиснув тонконогою кобилою гнідого бахматого, що вже хитався.

«Язик» їм був потрібен конче. Вони пробивалися у снігах майже наосліп, дедалі більше ризикували – наткнутися на укріплений козацький форпост, який не зможуть одразу скурати, й козаки подадуть знак своїм.

Чауш лупав обліпленими сльотою повіками, затискував правою рукою розрубаний на плечі кожух. Він або був оглушений і ще не прийшов до тями, або не хотів відповідати.

– Вони не давалися, – обізвався піший татарин, гаркаво, по-ногайськи вимовляючи слова, й калга ледве розчовпав, що той каже. – Ми перед цим одного знайшли. Замерзав, ледве одтерли.

– Де він? – запитав Дзямбет-Гірей.

Кілька чоловік кинулись у бур'яни, – вони, либонь, забули за бранця. Полонений лежав там, де вони його кинули перед початком бою, – під кущем буркуну. В нього були зв'язані руки й ноги. Одяг і обличчя вже притрусив сніг.

Один татарин повернув полоненого горілиць, інший підбраною під ногами козачою шапкою обтер обличчя. Калга-солтан нахилився з сідла. Бранець був молодий і гарний. Довгасте худе й виснажене обличчя, чорний вус, чорні розлетисті брови. Проте одяг вельми пошарпаний і не схожий на козачий. Може, й не козак це? Небавом довідаються. Але спочатку його треба привести до тям.

– До ханського намету, – вказав нагайкою на полоненого. – Хутчіше. А самі проїдьте ще трохи вперед. Пильнуйте. Зараз я пришлю заміну.

На північному схилі балки, що трохи захищав од вітру, вже стояв ханський намет. Орда і яничари розташовувалися вдовж балки. Коли калга поглянув на табір зверху, йому здалося, що то воруються мурахи. Татари одторочували шкіряні, шерстю досередини, юки з просяним борошном та сиром і шаньки з вівсом для коней. Їли самі та годували коней, вкладали їх на сніг й собі лягали поміж них. Коні гріли вершників. На білому снігу татари скидалися на граків. Де-котрі, дужчі, доїли кобилиць, тепле молоко текло просто в жили, воно грітиме довго. Яничари розташувалися окремо, пустили коней на волю, ті збивалися в табуни – головами до купи, – а самі гуртувалися й одразу засинали. Один великий

сон насував на військо. З нього мала натекти нова сила й помчати їх далі, туди, куди спрямував прапор пророка та перст султана й куди поведе їх хан орди.

Серед цього ще воружкого царства, що повільно провалювалося в дрімоту, не міг заснути тільки великий хан. Навіть не міг усидіти на шовкових подушках; кинувши під ноги ковдру з лисячих хвостів, дибав попід червоною запоною, до болю кусав губи, щоб не завити по-вовчому. Несамохіть рвав шовк, рвав повсть, розривав ремінці й кидав під ноги. Одвертаючись до вилоги, негнучкими задерев'янілими пальцями оббирав бурульки з вусів та бороди. Біля намету юрмилися аги, мірмірани, беї, їх теж зморював сон, декотрі вже дрімали стоячи, але ніхто не наважувався зайти досередини. Хоч закон велів скласти звіт про підручне кожному війську одразу по тому, як зупинилися на спочинок. Всі розступилися, коли підскакав калга-солтан, він зайшов до намету. Знайденого на дорозі козака дозорці поклали на повсть, одтирали снігом.

Лаврін прийшов до свідомості, але зір йому вияснювався довго – здавалося, перед очима метляється якесь рожеве шмаття. Крізь те шмаття – плескати, майже безброві обличчя з вузькими щілинками очей, гостроверхі шапки, кошлаті гриви коней. Він бачив цих людей сьогодні вдруге, в цьому міг заприсягтися. Не тільки бачив: навіть були змусили його бігти; скрутили ремінням руки й погнали між двох коней. Але Лаврінові підломлювалися ноги, він упав, татари зупи-

нилися й кинули його в сідло. Все це – неначе крізь сон. І засніжений степ, і вологий круп коня, й волохата, в снігу, спина татарина. А по тому знову був сон. Він з такою радістю поринув у чорну теплу прірву, що вдруге татари ледве витягли його з неї. Думки в голові ледь жевріли й були мовби не його. А вже намислював, що казатиме. Відав, які немилостиві до запорожців татари, напевне знав: чинитимуть важкі спитки, то порішив видати себе за аргатала, який заблудився в степу. Лаврінові боліло тіло – здавалося, його довго били палицями, й туманіло в голові, й почував байдужість до всього на світі. Його не злякав полон, тільки важкий смуток стиснув груди.

Татари терли Перехресту груди заповзято, двічі вливали в рот щось пекуче й гидотне, аж його трохи не знудило, й він сплюнув на сніг зелену слину. Мав на мислі ще якийсь час удавати з себе кволого, але татари безпомилково вловили мент, коли він міг стати на ноги. Витерли ще чимось смердючим груди й потягли за ковнір, боляче шильнувши ятаганом у піхвах під ребро. Лаврін з несподіванки зойкнув і сів.

Перехрест не раз бачив на Січі татар, але ті були зовсім не такі. Ошатно вдягнені, вони улесливо посміхалися й раз по раз сплескували в пухкі долоні. Од них пахло миртом, якимись духмяними травами. А тут, скільки сягало око, вовтузилося на снігу, комашилося щось однолике, смердюче, схоже на велетенську зграю. Кроків за тридцять од нього гурт татар шматував коня. Кінь або зламав ногу, або пристав, його

го добили й тепер краяли ножами, жерли сире м'ясо. Воно парувало, скрапувало гарячою кров'ю, ординці злизували її разом зі снігом, один припав до кінської шиї й пив просто з рани. Вони нажиралися, як вовки, – на довгу дорогу, на біг, на нову кров, й щось гарчали, щось тицяли один одному – певно, сплачували за коня, в них були якісь свої рахунки, тільки цим і нагадували людей. Біля самого Лаврінового обличчя щирився чорний рот з пеньками зубів, здавалося, татарин хоче вкусити козака, та не знає як, шорсткі холодні пучки обмацували його лоб та скроні, роздирали повіки. Татарин заглядав у зіниці. Відтак двоє дужих ординців ухопили його за руки й втягли до великого, червоного зсередини намету з високою шкіряною кобкою зверху; в просвіт між нею та наметом падало світло. Знизу пітьму розганяло тріскуче багаття з кураю, його підтримував маленький татарин, що сидів на п'ятах. Сніг навколо вогню обтав. Вогняні відблиски падали на Лаврінове обличчя, сніг на ньому почав танути, збігаючи патьоками за шию і на груди. По той бік багаття, спиною до вилоги, стояв високий татарин у вовчому кожусі й лисячій шапці. З-за Лаврінової спини виступив ще один татарин, у повстаній, отороченій по краях заячим хутром шапці, й задзигорів швидко, аж Лаврін спочатку думав, що той лепече по-татарськи, й тільки згодом утямив, що то товмач і говорить він по-українському.

– ...і врятували тобі життя. Ми впізнали, що ти козак. Скажи нам, чи давно з Січі й куди йшов. До застави? Де

вона? Тільки не брешти. Бо спізнаєш мук, яких не спізнають найбільші грішники у вашому пеклі. А розкажеш – залишишся живий, ще й дамо тобі коня та харчів на дорогу. – Останні слова мовив з димової хмарки, яка окутала його.

Лаврін мовчав. Стояв і думав, як би не одурити себе й тих, на кого націлена ця орда. Треба б поставити своїми словами на путь нападникам обмільні козацькі залоги, але Перехрест не знав, куди йдуть татари – на Поділля, на Слобожанщину, під Київ? Ще подумав: він уже не зможе нікого застерегти, й не дадуть йому татари коня, не випустять зі своїх рук. Сяйнула думка про Киліяну та Марка і згасла. Вони вже теж були не на його життєвому полі.

Мабуть, він би спізнав тих мук, якими погрожував товмач, коли б у цей час до намету не вбіг велетенського зросту татарин у розпанаханому на лівому плечі кожусі й, клякнувши просто в підмоклий сніг, заговорив захриплим голосом в спину татарському ватагу. Високий татарин одразу обернувся на ту мову, щось сказав, охоронці потягли Лавріна з намету. Лаврін подумав, що ось зараз і скінчаться його муки. В одну мить біля цього жаркого багаття йому подорожчало життя, проте він не збирався вимолювати його у ворогів, та й не сподівався вимолити. Але його кинули на холодну, вже присипану снігом повсть, на котрій нещодавно відхажували од смерті, й не чіпали більше. Лавріна проймав холод, і, може, від того думка бігла швидше, стрибками. Бачив широку холодну балку, припорошений снігом татарський табір,

де перемішалися потворні, обкидані снігом кінські голови й схожі на могили горбочки, високий намет і гурт басурманських ватагів біля нього – все справжнє й несправжнє в своїй неймовірній істинності. Примірявся навіть до втечі, але те вже було зовсім неможливо.

Чауш коротко оповів ханові, що він зі своїми акинджі наткнувся за два фарсахи³ звідси на великий зимівник на острові. Вони захопили його мешканців, сім душ, одного, що втікав у лози й відбивався, зарубали. Селім-Гірей підкульгав до вогню, його обличчя перекривила чи то гримаса болю, чи то посмішка. Страх хапонував чауша холодною рукою за горло: він подумав, що калга-солтан доповів ханові про бій із козацьким загonom, про загибель усіх козаків і тепер на нього чекає велика кара. Але Селім-Гірей справді посміхався. Він ступив уперед якось дивно, з підскоком, і запитав:

– Де він?

– Тут, – сказав чауш. Він не зрозумів хана.

– Де зимівник? – перепитав хан, і його гострі, зламані посередині брови нахмурились, цього разу вже від гніву. – Коя мені. Покажеш дорогу. Сеймени поїдуть зі мною. Всіх полонених теж припровадити туди.

Ступаючи правою ногою на пальці, Селім-Гірей вийшов з намету. Хартуна не вщухала, ага і його беї стояли, схожі на білі надмогильні стовпці. Хан подумав, що орду треба підня-

³ Фарсах – міра довжини, 4 км (тур.).

ти раніше, аби її не примело в балці. Хотів пройти до осідланого коня, але наштовхнувся поглядом на постать бейлербея, начальника яничар, зупинився. Йому здалося, ніби яничарський ага посміхається. «Цей жовтяк, – подумав про бейлербея, бо той мав жовте, як шкуринка на помаранчі, обличчя, – скаже в Едірне, буцім я погано сповняв вищі повеління, що через якогось ганебного прища кинув напризволяще військо».

Проклинаючи себе за слабкодухість, мусив віддати декілька наказів: вислати посилену охорону, призначити по двоє од кожного загону, щоб стежили, аби ніхто не замерз у снігу, піднімали сонних, й ще по двоє – наглядати за кіньми. Хоч усе це аги знали самі. І мусив-таки запитати бейлербея, чи на силі яничари, чи не потрібно їм чого. Яничарський ага перше запитання сприйняв як образу й допомі од хана не сподівався. Та й що може дати йому хан у цьому голому степу, де тільки сніг, та бур'ян, та сліди хижих звірів? Де на обрії гасають табуни диких коней і велетенських птахів – дрохв, що їх яничари кілька разів мали за ворожі розїзди. Триденний безугавний біг зморив агу до краю, яничарам поморозив щоки, йому здавалося, що коли він дише, у нього в роті замерзає слина; єдине, що ще горіло, й тепліло, й трохи гріло, – лють, але на кого міг її вилити! Швидше б кінчався цей триклятий похід; якщо він залишиться живий, згадуватиме його до скону. Їхні татарські союзники – варвари, а великий хан – дикун. Для них ці морози, цей степ – що вовкові ліс.

Хан не сказав у Едірне, які злигодні чекають воїнів столиці правовірних на цьому білому шляху. Й тепер насміхається з них. Його тонкі губи ворущаться – їх звиває посмішка.

– Чим довше стоїть у куфах вино, тим воно міцніше. Чим більше злигоднів падає на яничара, тим він дужчий. А прохання маю до хана єдине: нехай його воїни не обкрадають воїнів султана.

– Ханські слуги – теж воїни султана, – суворо одказав Селім-Гірей. – Що взяли у вас воїни степів?

– Вони тягнуть усе. Коней, їжу, зброю.

– Ви маєте хоч одного, спійманого на злочині?

– Сьогодні в мене вкрали копчений кінський окіст. Ми впіймали злодія.

Сміховинна скарга: голодний воїн поцупив копчений окіст з припасів паскудного яничара. Його треба... У цю мить пекучий біль пронизав ногу Селім-Гірея. Він ухопився за стремено, витиснув крізь тонкі, посинілі губи:

– Велю покарати луком.

Ледве Селім-Гірей від'їхав, як вершитель його присудів та двоє аг відшукали злодія й сповістили йому ханський присуд. Його вивели на сіру, в мерзлому кізяччі та грудді дорогу, що її годину тому протоптала в снігах орда. Дорога бігла на південь у милий серцю татарина край. Він дивився туди, де вона губилася на обрії, й мимовільний відчай на його обличчі заступав вираз побожності та трагічної упокореності.

Привели коня, напівдикого, бахматого, з чорною смугою

через усю спину, прив'язали до хвоста лука. Татарин сам узявся за лука. Провина була вочевидь, Аллах і хан відали про неї, не прощали її. Веління хана – вищий закон правовірному на землі. Аллах дивиться на нього з неба, татари дивляться із землі. Залишається одне – померти мужем. Двоє вершників шмагонули коня нагаями, він здибився, рвонувся, поволік татарина по груддю, мерзлих кізяках, поламаних бур'янах. Татарин сконав, не випустивши лука з рук.

Ледь гострий, відточений на сидельнім ремені ніж розітнув набубнявілу, розпарену шкіру на п'яті, хан відчув, як йому ніби величезна вага скотилася з пліч. Стало гарно, аж він засміявся. Відкинувся на подушки – їх познімали з полу й склали посеред хати – й з насолодою випростав сковане кількаденним болем тіло. Його обличчя розм'якло, розправилося, він задоволено мружив ріденькі брови й пахкав губами, неначе дитина. Ніс ханові почервонів, під очима висіли мішки, ріденька борода обтіпалася, фарба на ній вилиняла, й крізь брудні патьочки проглядала рання сивина.

Селім-Гірей обвів поглядом хату. Випотрошена велика зелена скриня – воїни степу вже попоралися тут, – на лаві і долівці валялися побиті ікони – вони ж познімали їх з божниці, але, впевнившись, що сусальна фольга проста, покидали, а заодно потрощили посуд біля печі та повибивали шибки вікон. Їх позатуляли подушками.

Хан був у легкій турецькій сорочці – камкіс, все інше –

кольчуга, лук, сагайдак – лежало на лаві. Хатнє тепло хилило його до сну. Воднораз йому вперше за три дні захотілося їсти, він згадав про вкрадений у яничарського аги кінський окіст і наказав подати копченого м'яса й собі.

А також зажадав вина. Одначе червоне вино замерзло в бурдюзі, служник, розірвавши бурдюг, накришив у знайдену на малому суднику мідну тарілку червоних крижаних скалок і поставив під комин на жар. Поки відтавало вино, а служник різав на тоненькі скибочки м'ясо, розкладав кав'яр та родзинки, Селім-Гірей наказав завести полонених. Їх увіпхнули всіх зразу, й товмач пошепки наказав їм стати на коліна. Спотикаючись, заточуючись, бо були пов'язані за руки мотузками, кінці яких тримало двоє татар, штовхані в потилицю й під ребра, полонені поклякли на долівці. Було їх восьмеро: господар із хазяйкою, їхній син, четверо челядників та Лаврін. Одного челядника татари зарубали в лозах – тікав через лід, одбивався сокирою, й ще один, білоокий Денис, подівся невідь-куди. І Драпак, і всі інші вважали, що його порубали теж.

Хан короткозоро примружився, мельком оглянув усіх.

– Оцей, – вказав товмач на кругловидого, лисуватого дядька з догідливим виразом очей, – господар зимівника.

– Клянусь бородою, я не збираюся купувати зимівника, – пожартував хан. – Спитай у нього, чи є серед них запорожці. Чи знає хто дорогу на Січ.

Товмач переклав, і Мартин Драпак, кланяючись то ханові,

то товмачеві, обома руками вказав на Марка:

– Ось він запорожець. Недавнічко з Січі. Наймит мій. – І запобігливо дивився ханові в очі, хоч мало на що сподівався. Намерзла на вуса бурулька льоду заважала Драпакові говорити, а одірвати не міг – руки були зв'язані.

– Скажи: він залишиться живий, якщо проведе нас найбезпечнішим шляхом.

Марко стояв на колінах, похнюпивши голову. Йому було байдуже все на світі. Відчайдушна остаточна Киліянина відмова, новий страшний полон – чого ще сподіватися? Обіч стояв свідок двох його зрад, його суддя й, мабуть, тільки волею випадку не кат – Лаврін Перехрест, дивився на Киліяну. Може, оці татари врятували Марка від Перехрестової шаблі? Адже Лаврін прийшов згладити його зі світу. Єдине, що почував ясно й чітко, почував оголеним серцем, – це Лаврінову присутність. Хотілося глянути на нього – й боявся. Ось він прийшов, і земля розверзлася під Марком. Татари важать його на найстрашнішу зраду. Ні, він не поведе їх. Він скаже, що Драпак бреше. Що сам збрехав Драпакові... Лаврін не видасть його. Нехай Лаврін...

І враз у той розмисл ввівся новий, гарячий, лячний. Йому аж роса виступила на чолі. «Вони сказали: залишиться живий, якщо проведе на Січ... Значить, усіх інших скарають... Залишиться живий один... Той, хто покаже дорогу... Їх усіх... Ніхто нічого не знатиме...» Серце забилося швидко-швидко, рвонулося, як птах із чужих рук. І вже він не мав

волі, його заповнив страх, і хоч усвідомлював, що чинить жахливий злочин, поспішаючи, аби поперед нього не вихопився хтось інший – Лаврін або Омелько Сич, теж заporожець, – закивав головою:

– Я знаю всі дороги. Я проведу... – Прорік ті слова в нестерпній тузі, й щось луснуло в його душі, й щось там померло. Лаврінове прокляття упало в холодне дупло. Намагався не дивитися в його бік, аби не наразитися на вбивчий погляд, хоч знав, що вже й той погляд його не зупинить. На мить перед Марковим зором майнула світла пляма – сонячна галявина; й побачив посеред галявини дві постаті, й заплющив очі. Те видиво було з днів, коли вони з Лавріном ще ходили, обнявшись по-братньому, і любили один одного. Сонячна пляма погасла, й тої ж миті для Марка настала вічна ніч.

Хан зрозумів відповідь ще до того, як товмач переклав її. Ще раз обвів очима бранців, затримав погляд на дівчині. Гостреньке личко, рівненькій носик, точене підборіддя, до якого хочеться торкнутися пальцями, брова, як серп молодого місяця, ще й чорна цятка над бровою, що особливо принадно, а очі сині, темні, як морська глибина. Дивна невідповідність і воднораз – краса. Губи звабливі, чутливі, червоні. З таких бранок бувають солодкі наложниці. Вона гарна навіть без рум'ян. Подумав про це холодно, без краплі хіті. Звершував найбільший подвиг життя і був тільки воїном. Цей похід скінчиться повним і навічним погромом ко-

заків. Він зробить те, чого не зробив султан з усім військом. Селім-Гіреєве ім'я муедзини прокричать з усіх веж Адріанополя й Стамбула. Хан уже на порозі перемоги. Нехай знають про це в Адріанополі.

– Негайно спорядити гінців, – сказав товмачеві. – Вони повезуть найсолодший привіт і звістку про близьку перемогу за море. А що наші слова – не шелест вітру, що ми уже в країні гяурів, султану засвідчить наш подарунок: оця чорноброва дівчина і оцей молодий кяфір, – вказав очима на Лавріна. – Всіх інших – під кригу. Щоб не лишилося сліду.

Киліяна не зрозуміла слів хана. Та вона й не чула їх. Вона дивилася на Лавріна. Бачила й не бачила його, адже, як і всі інші бранці, була розчавлена лихом, погано тямала, що відбувається в хаті, всі думки в її голові перемішалися, й чорно палахкотіла лише одна – про смерть. І крізь той чорний вогонь бачила Лавріна, але сказати йому нічого не могла, то промовляла її пам'ять, то промовляло щось за неї, й через те не могла розібрати його слів, а його погляд, його усмішка відпливали кудись все далі й далі, аж поки не перетворилися в червону крапку. Киліяна знепритомніла.

Тихої зоряної ночі татари добиралися до Січі. Варту біля могили Мама-Сура зняли безшелесно. Марко вказав землянку, в якій вона сиділа, й видолинок, яким підлізти до неї. Сторожа пильнувала не вельми, тільки зрідка хтось вилазив з куги, озиравав степ і мерщій пірнав назад у тепле кубло. До-

дозорець, який саме виліз із землянки, підстрибував на горбочку, як заєць. Це був зовсім молодий козак, він грався сам із собою, зі степом, з місячним сяйвом, яке текло між синіх снігів. Три стріли – дві з чорним, одна з білим пір'ям – вп'ялися йому в спину, він упав не зойкнувши. Решту, чотирьох, схопили живцем. Їх поклали горілиць на сніг, вони бачили темні обличчя татар, високе небо й важкі холодні зорі. Бачили одну нову зірку, звечора її ще не було, відали, що небавом біля неї спалахне ще чотири. Напевно це відало троє, четвертий сподівався якось одвернути її з'яву. Ковтаючи сльози презирства до себе, прошепотів, що покаже, якою з восьми хвірток вони пройшли сюди, примкнувши її за собою дерев'яним ключем і заховавши його в сніг. Його поставили на ноги, троє інших лишилося лежати на снігу з перетятими ятаганами горлами. Ніхто вже не помітив, чи побільшало на небі зірок.

Орда і яничари спішилися у долині Татарки, коней лишили біля запорозьких стогів. Вони оточили їх, били під ноги сіно, засівали білий сніг свіжими кізяками.

Через Дніпро, широким Дніприщем полонений дозорець повів татар до Січі. Стежка, яку протоптали дозорці, була вузька, брели глибокими снігами, що покрили кригу.

Селім-Гірей сидів на схилі Мама-Сури. На сніг накидали подушок, заслали попонами, й хан стримів на цьому гніздиську, як чорногуз на купині. Перед ним лежали безмовні, заметені снігами плавні. Сніги переливалися в місячнім

ссяйві, одсвічували холодом. Деревя внизу теж були обкидані снігом, стояли, закутані в сині кожухи, як німі велети. Січ чорніла за кілька верст по той бік Дніпра. Бачив її неясно, швидше вгадував, ніж бачив: там не світилося жодного вогника й не було чути жодного згуку. Темна, з розмитими берегами крайка, кілька чорних горбків і щось сиве, як дим, – усе, що міг ухопити зором.

Спішене татарське і яничарське військо посувалося по заметеній снігами кризі. Спочатку перетнуло Дніпро, а далі вийшло на широкий, майже прямий рукав. Там окремі по-статі злилися в один темний, воружкий потік, що котився в білі нетрі ночі. З обох боків громадилися сині тіні і якісь кучугури. Скрізь – на деревах, на кризі, на сивій пелені снігу – лежала мовчазна засторога приснулої небезпеки. Один випадковий стріл, один погук – і все зрушиться, заgrimить, закипить, чорне перемішається з білим, біле – з червоним. Так здавалося ханові. З кожного воїна перед походом узято присягу на тишу, кожному риштунок перевіряли чауші, ка-баші, аги й калга.

Зрідка Селім-Гірей через товмача звертався до зв'язаного Марка, що сидів на снігу, й той відповідав. Чорні вежі з того боку – там частокіл, з цього – плетені із лози коші, засипані землею. Коші вже старі, фортецю, кажуть, закладав літ двадцять тому кошовий Лутай з козаками. За Сірка пересипано дві башти й поставлено дві нові, пущено в рів воду та прорубано кільканадцять нових бійниць для гармат. Гармат на Січі

багато, скільки саме – Марко не знає, але є великі, є мортири, є й малі, на колесах та ручниці. Лід довкола Січі обрубують спеціальні команди. Марко говорив і говорив, намагався пригасити розпач, що піднімався з глибини душі. Він розумів, що вчинив зраду, якої, мабуть, запорозький кіш не знав одвіку. Йому хотілося, аби запорожці прокинулися, вдарили по басурманах та погромили їх, і водночас боявся того. Перед ним лежали Дніпро, плавні, Військова Скарбниця, кіш. Кров біла в мозок, коли дивився в той бік. Звідти віяло чимось рідним, дорогим і... страшним. Плюгавий хан з плюгавою ордою при його допомозі ось зараз розтопчуть запорозьку твердиню на порошок. Й не заспокоювала думка, що татари й турки доскочили б Січі й без нього. Через те вже майже в напівбожевільній маячні розповідав ханові про запорозькі гармати, зумисне добудовував башти, помножував сили, мовби шукав у тому застрашенні якогось рятунку чи хоч полегкості зструпцьованій зрадою душі.

Селім-Гірей слухав його, широко розплющеними очами дивився на Січ. Він ще ніколи не був так близько від коша гяурів. Йому й справді здавалося, що запорозькі гармати прозирають аж сюди. Хану стало моторошно й холодно. Потягнув на плечі зшити з ведмежих шкур повсть. Мимохіть оглянувся назад. Німою стіною стояли за спиною сеймени. Неспокій звіяло з серця. Селім-Гірей знову подивився на Січ. Чорна ріка воїнів уже допливала до неї.

Було тихо. Десь двічі протяжно завив вовк, та гулко, мов

гарматний постріл, вдарила на Дніпрі крига.

Хан здригнувся. Йому здалося, що військо посувається надто повільно. Подивився на зорі – чи далеко світанок. Небо було синє, зорі висіли низько, здавалося, їх можна було хапати руками й ховати за пазуху. Але вони бриніли од холоду, тож від самої думки про те, що кладе їх за пазуху, хана зморозило.

У повітрі майнула чорна тінь, різко вдарилася вбік. Сова. Пугкнула, летячи над лозами, і знову холодний дріж прокотився по хановій спині. Неймовірно повільно спливав час. Хан злостився, кусав губи, що не володарював над часом, а тільки над людськими життями. Не володарював і над своїми почуттями. В серці то витанцьовували божевільні дєрвіші, то щось бубоніли муєдзини. Оці години – години вічності. Сто чи й більше літ стоїть на перешкоді Кримському ханству Запорозька Січ. Вона стримить, як камінь на бистрій річці, на якому розбиваються швидкокрилі галери. Тисячі їх розбилося за віки на тому камені. Й судилося той камінь сколупнути йому, великому ханові великої орди Селім-Гірею. Його ім'я прокличать з усіх мінаретів Стамбула та Адріанополя. Його ім'ям назвуть кораблі і міста. Воно вже летить на крилах вічності. Благословенний час, тільки збігає він надто повільно.

Служник з дзигарями чипів за хановою спиною, але хан волів на дзигарі не дивитись.

Врешті прибіг захеканий гонець – один з тих, що ланцю-

гом простяглися уздовж Дніприща, то звістка долетіла, як птиця.

– Гяури сплять. Лід навколо Січі не обрубаний. Яничари вже заходять до фортеці.

Хан зняв із мізинця персня, дав гінцеві.

– Перейняти всі дороги до втечі. Оточити фортецю з усіх боків, щоб і дух не вилетів звідти, – вже вкотре повторив слова Кепрюлю.

На Дніпрі знову лунко стрельнула крига. Відтак із синьої долинуло коротке вовче виття. Це вже вив не вовк: татари подавали знак, що Січ оточили, що кільце замкнулося.

Селім-Гірей вийняв із піхов шаблю. На її лезі з обох боків горіли золотом слова: «Володар хан» – з одного боку і «Це – найпевніший доказ» – з другого.

Хан поцілував шаблю і поклав її собі на коліна. Він розпочинав велику битву за остаточне знищення гяурів.

IV

Сироватка реготав уві сні. Йому снилося, що кум Шевчик і його брат Одарій виловили в Скарбній русалку й принесли йому в подарунок. Русалка дивилася на нього зеленими очима, намагалася прокусити сітку, в яку замотали її січовики. Мокія розпирив сміх, бо козаки забули звичай, який найпильніше забороняв приводити на Січ жінку, а русалка хоч і нечиста сила, а таки ж жіночої породи. От, думав, перепаде їм, як вернуться з обідні запорожці.

Обличчям русалка була схожа на Мавру. Всі жінки, які снилися будь-коли Мокію, були схожі на Мавру. Чи через те, що майже не знав інших молодниць, чи за щось в покуту. Він розумів це навіть уві сні, сердився, але нічого не міг перемінити. Отак – не вистачало йому ще на Січі Маври.

Од реготу й пробудився, й здивувався, що лежить на долівці. Йому нахолов правий бік – низом з-під дверей бив холодний, як лезо ножа, струмінь. Але ворухитися не хотілося, він потягнув кирею, обгорнувся полою. Помацав рукою – груба вже вичахла. Ліворуч, вткнувшись писком йому в плече, спав кум Шевчик. Плямкав уві сні губами, прицмокував, неначе маляс лизькав. Сироватка пригадав сон, посміхнувся й осінив себе хрестом. Про всяк випадок. З лівого кутка куреня долинув тихий гомін. Сироватка повернув голову (в ній одразу ніби зрушилося щось, аж тенькнуло в скроні,

й згадалося, яке питво вживали звечора), побачив жовтаве світло, котре вибивалося з-під попони. Там сиділи запеклі картярі. Гарно вони вкублилися: в самому кутку, в закапелку між грубою та стіною, завісилися двома попонами – однією од високого полу при стіні, на якому спали заporожці, другою – од причілкових вікон та дверей. На підлозі стояла свічка з воску й чорнобильнику у дерев'яній тарілочці. Він тільки її й бачив. Гравців не було видно – та вони вже, либонь, і не грали, просто точили ляси – він вгадував їх по голосах. Власне, знайомий йому тільки один голос – старого Цвіркуна, козака метикованого, лукавого, трохи брехуна й трохи характерника. Щоправда, характерник з нього теж кепський супроти тих, що жили на Січі в давнішні роки. Ті вміли плавати по землі в човнах, проходити по дну ріки, брали в руки розжарені ядра, повертали вершників на птахів, а пішаниць – на котів. Або кинуть на Дніпро кирею, посідають троє чи четверо на неї й плывуть собі, люльки палять. Ще й, гемонські хлопці, вусом не ведуть і оком не зморгнуть, буцим так і треба. А що Цвіркун? Щоправда, в карти з ним на гроші грати не сідай: обдере, як вовк козу, ще вміє без ключа одімкнути будь-якого замка, найбільше ж, на що вдатний, – молоти язиком. Бреше, аж курява встає, й щоразу по-іншому. Зараз теж всівся на свого шевляга, править теревені, і язик йому не пухне.

–..Отож каже йому чорт, – вів свою повість Цвіркун, а молоді козаки навіть дух попритаювали: північ, святочний

вечір, його, нечистого, не доведи Господи і в думках споминати, а дід ним так і крутить. – «Вертайся, козаче, до мене з найкращим другом». Прийшов чоловік додому, сів на покуті та й думає: хто в нього найкращий друг? Швидко й домислився: жінка – хто ж іще. Приходить з нею до чорта. А чорт той вже й не чорт, а панич, та такий гарний та красний, вуса підкручує, чорними бровами підморгує, не зогледівся чоловік, як вони з жінкою вже у кутку всілися та й почали перешіптуватись. «От тоді, – каже чорт, – заживемо...» Йтиче жінці ножа, а та ховає його в рукав свити. Плюнув чоловік і поволікся додому. Ще в нього дві нагоди залишилось: чорт загадав до трьох разів. Вдруге прийшов він із сусідом, товаришем з дитячих літ, а чорт уже знову не чорт, а купець, сидить за столом і червінці по купках розкладає. І знову, не встиг чоловік сніг з шапки обмести, глип – товариш його стоїть біля чорта, й той йому в кишені золото сипле. А сам шепоче щось і очима на сокиру в кутку серед рогачів показує. А товариш згідно киває головою. І вдруге чоловік ні з чим поволікся додому. Залишився в нього останній, третій раз. Довго сидів того вечора на покуті та думав, хто ж у нього найкращий друг. Перебрав мислією всіх сусідів, усіх родаків – і не зважився нікого взяти з собою. Вже, мислив, програв чортові душу. Вийшов з хати, а тут – під ногами Рябко крутиться. Чоловік і взяв його з собою. Тільки чорт побачив Рябка, так і завертівся по корчмі, так і закрутився, хотів шаснути до мисника, де козакова заставщина лежала, а Ряб-

ко його за литку – хап...

Сироватці знана ця гірка повість. Гірка ще й через те, що в нього теж немає справжнього друга. Плекав надію на Лавріна, принаймні думав, хоч не Лаврін йому, а він Лаврінові був би справжнім другом. Мокій охоронив би його й од чужого заздрісного ока, й од злих урядовців, й од усього бридкого на світі.

Запорожці в кутку й далі ходили оповідями біля чорта.

З чортом Сироватка за все життя мав тільки одну лиху приключку. Це було ще в своєму селі, Драбинівці, за часів його довгого парубкування. Йшов якимось пізно ввечері греблюю й почув, як нечистий каламутив під мостом воду. Був він у печінках усім, бо ж стільки всіляких кабешів робив, не приведи Боже. Піп уже й воду святив, і хрест ставили на мосту, але нечистий якимось побитом навіть хрест у воду зіпхнув. І порішив Мокій прислужитися громаді, ціною власної душі порятувати її. До того ж Мокієві тоді грала в жилах дещиця горілки, висока святоблівість штовхнула його на той відчайдушний вчинок. Щиро помолившись Богові, затиснувши в роті мідного хрестика, що висів на грудях, спустився під міст і кинувся на руду поторочу. Він ухопив її за хвіст, що був твердий, гнучкий і слизький, поволик на греблю. Потороча опиралася, і хоч страх випирав Мокієві душу, він таки виволік нечистого на греблю, по якій саме проходив гурт парубків. Хтось роздмухав од жару в люльці вогню, й коли віхтик сухого сіна спалахнув, усі побачили білобоке

теля. Парубки реготали, теля мекало, а Мокій хекав, як ковальський міх. Він пішов додому й не бачив, куди поділася бісова тварина. Й хоч наступного дня Ісаєнкова Мокрина божилася, що то її теля, Сироватка стояв на своєму, бо знав, з ким насправді стояв у смертельній прі. Нечистий, коли вже було нікуди подітися, перекинувся в теля.

У цьому його ще більше впевнив випадок, що стався зі скрипалем Кийком на тому самому місці. Це було навесні, й моста тоді не було – його знесло повинню, з води стриміли тільки чорні палі. Женучи вранці худобу до череди, люди побачили Кийка, що сидів посеред річки на палі й витинав на скрипці «Циганочку». До нього гукали, кидали груддям, а він нічого не чув і знай шкварив одсирілим смичком по струнах. Музика тільки тоді отямився, коли до нього підпливли човном; здивовано оглянувся й розповів, що вчора увечері вертався з корчми, де грав з двома іншими музикантами, його перестріли паничі й попросили, щоб пограв у них на весіллі. Він пішов з ними, грав їм усю ніч, паничі з панянками танцювали, й пригощали його вином, і давали гроші. Понасипали червінців повні кишені. «Ось вони», – Кийко виймав з кишень овечі кізяки.

Сироватка не міг утямкувати, чого це йому не спиться. У теплі, в добрі, шабля ворожа не висить над головою, звір не блукає доокіл. Од причілкового вікна долітало голосне, з присвистом, з гагаканням хропіння, хропіло ще кілька чоловік, у курені стояв важкий, спертий дух – баранячих ко-

жухів, поту, перегару, хоч пили й менше, ніж сподівався Сироватка. Не всі на Січі п'яниці, як плещуть по слободах злі язики, випивають запорожці тільки на Божі свята, та й то, звісно, в міру. Це їх з Шевчиком зварило – з холоду, із якогось незвичного питва.

Закукурікав у сінях півень, заляпав крильми по драбині, але чи далеко до світанку – було невідомо. На нього не покладалися, бо зовсім одурів без баб'ячого курячого племені, та й старий був, як архієрейський батько. Слив од того співу заворушився Шевчик. Він довго ворочався, мабуть, хотів заснути знову, а тоді позіхнув широко, перехрестив рота й мовив:

– Чогось мені в голові чмелиться.

– Мені теж, – одповів Сироватка.

Шевчик хвилю помовчав і позіхнув знову.

– Ми, мабуть, рано вклалися.

Така делікатність розсмішила Сироватку, сказав:

– Поснули, як свині. Трохи що не під столом.

– Тоді я поберуся на своє місце. – Шевчик пововтузився й сів. – Он як з-під дверей тягне. – Хтось із козаків зітхав у сні, а потім голосно мовив: «Господи», – й затих. Шевчик почув босою ногою об ногу. – Скоро благословиться на світ?

Десь далеко завив вовк, Мокій послухав і сказав:

– Мабуть, не скоро.

– А чого ж тоді не спиться? – не погодився Шевчик і встав.

Обережно, намагаючись не зачепитися за сирно, рушив до

вікна. Слідом за ним по стіні попливла маленька, менша за нього самого, тінь. Мокій почув, як він тихенько одставив підпірку, торигнув внутрішніми віконницями.

І враз Шевчик чи то скрикнув, чи то зойкнув. Сироватка, що був укритися з головою й знову почав дрімати, подумав, що кум затявся, перекинувся на другий бік, але зненацька до нього крізь кирею, крізь похлипи сну пробився страшний Шевчиків шепіт:

– Турки! Турки на вулиці!

Сироватка подумав, що Шевчикові знову зашумувала в голові пінна або потемріло в очах, бо знав: до жартів кум не здатний. Вельми сумирний чоловік кум Шевчик. «А щоб тебе муха гедзнула», – вся лайка його.

– А султана не видно? – невдоволено пробурмотів. – Лягай ото.

– Крий мене сила Божа – турки. Повнісінька Січ. Панове-братця, вони стоять під вікнами, – так само пошепки сказав Шевчик.

Хтось переступив через Сироватку, почалапавав босими ногами до вікна. Сироватка сів.

І враз курінь струснув приглушений крик:

– Турки!

Це було так неймовірно, що жоден з тих, хто прокинувся, не підвівся. Коли б зараз, на третю ніч нового року, в люті січневі морози, над ними загуркотіло й хтось сказав, що то грім, у таке повірили б швидше. Турки й татари нападали на

Поділля, на Слобожанщину, підходили до Києва, підступали до інших великих міст, але щоб вони ввійшли в Січ – такого і в згадках не було. Вони ніколи не приступали її, навіть не наближалися до неї.

Однаке Сироватка, який прочумався раніше за інших, почувши цю звістку ще з одних вуст, зрозумів, це – правда. Звичний до небезпеки, до рішень раптових, голосом хрипким, трохи зчужілим, але все ж спокійним, сказав:

– Не галасуй! І зачиніть віконницю. Збудіть курінного!

А вже по тому страх засунув йому за пазуху холодну крижану п'ятірню. Страх на мить скував тіло. Навіть у лисячій норі не почував такої безвиході, мабуть, через те, що там потерпав тільки за власне життя, а тут була ціла Січ. Але не виказав страху жодним порухом.

Поруч у когось цокотіли зуби.

– Я не сплю, – сказав курінний Степаненко, що сам гаразд нічого не тямив, але, переймаючись спокоєм Сироватки, наказав: – Будіть усіх. Тільки тихо.

В цю мить хтось шпарко підвівся за попонами, й від того свічка погасла. В курені стало темно, як у могилі. Надихана сотнею легенів, сповнена важкого духу пітних тіл, темрява була густа, як дьоготь. Вона зімкнулася над головами тих, хто вже пробудився, лізла у вуха; хапала страхом за серце; люди борсалися в ній, відчуваючи себе похованими живцем.

– Викрешіть вогню! – сказав Сироватка.

У кутку, завішаному попонами, заклацало кресало, за

мить там хтось закував і запалив свічку. Каламутна хвиля відринула, з нею відступила й моторошність.

– Треба подати знак іншим куреням, – обізвався хтось важким, м'ятим зі сну басом.

– Як же ти подаси, коли басурмани геть запрудили вулиці, – одказав од вікна інший козак. – Куди дивилася сторожа?..

– Ми подамо знак стрільбою, – вже опанував себе курінний. – Стрільці, ставайте до вікон. – Біжіть кілька чоловік на кухарську половину. Самійле, ти там отамануй.

Пильуйте сінешніх дверей. Свічки приготуйте, щоб було видно набивати рушниці.

В курені стояла товчія, козаки наштотувались один на одного, хтось навіть бамкнув лобом об лампаду – чогось його понесло на стіл, – а потім зняли попону в кутку, й ріденьке, як сирівець, світло розпливлося по довгій хаті. Од тієї свічки засвітили ще одну, поставили поки що під піл. У курені панував шарварок. Одні були вдягнені, інші – в сорочках і споднях. Кайдан підперезав сподні чересом з шаблею, в чоботях, тримаючи рушницю в руках, уже стояв при покутно́му вікні, біля нього гупав шомполом у дуло козак у короткій полотняній сорочці, двоє інших одтягали лаву. Мелькали бліді, розмиті плями облич, над головами помахували рушниці, стукотіли порохівниці.

– На сирно, кладіть рушниці на сирно, – наказував Степаненко.

Ті, хто набиватиме, стали до столу. Всі знали, у кого

несхибна рука, хто не випустить кулю в білий світ.

Сироватка зі старою кремінною рушницею в руках став до вікна. До того, що біля дверей, крайнього. Не був безпомилковим стрільцем, але тут промахнутися було важко, й знав, що не злякається, не пропустить супостата.

– Як подам гасло, – сказав Степаненко, – одтуляйте разом усі вікна й робіть випал.

– Зсипте увесь порох на стіл, – радили од покуті.

– А як спалахне?! – заперечило одразу кілька голосів.

– Починаймо, – прошепотів хтось нетерплячий.

Поспішали й так. Не думали, що з того буде, прагнули одного – оборонитися й подати знак іншим куреням. Терпке, гаряче передчуття близького бою, небезпеки, можливої загибелі володіло козаками, до нього домішувалося відчуття непевності, незвичності бою й очікування всіляких несподіванок. Кілька чоловік молилося проти непогасної лампади, що чи не вперше, одколи висіла на цьому гапникові, погасла, й це лякало.

– Готові? – запитав курінний ламким, з напругою голосом і, не чекаючи відповіді, звелів: – З Богом!

Козаки разом шарпнули віконниці. Вони спершу не побачили нічого – та ж чорнота, що й у курені, тільки аж угорі – темно-сині смужки й проталинки – в наступну мить здогадалися, що турки повилазили на призьбу. Перший випал прийшовся їм просто в груди та спину.

Куренем двигонуло, неначе його спробував підважити

плечем якийсь велет, щось жалібно забряжчало в кутку, зі стелі, з стін густо посипалися шпаруни. Вогняний спалах ще стояв стрільцям в очах, а вже їм у руки тиснули інші рушниці, й вони прикладали їх до плечей, цілилися цівками в густий штахет гостроверхих шапок. Тепер постріли гупали вроздріб, часто, й хоч свічки погасли, але рушниці можна було набивати при світлі випалів. Затріщали сінешні двері, але їх міцно підперли плечима Кайдан і ще кілька козаків. Колоди-тарана в турків не було, та коли б і була, вони не змогли б розвернути її. Турки алалакали, кричали, ставали на спробу стріляти, але в них нічого не виходило. Вони збилися так тісно, що ані дістати рушниці, ані прицілитися з них не могли. Та й козаки ховалися в курені, а вони стояли на вулиці. Ятаганамі, шаблями ж черкали тільки своїх. Намагалися добитися до вікон, вихопили дві чи три рушниці, козаки одразу ж стали обачніші й далеко не висовували їх. Гримнуло ліворуч, а потім ще десь трохи далі.

– Шкуринці вдарили, і величківці, і платниківці! – гукали запорожці.

Сяйнуло зовсім близько, навпроти. То розпочали бій їхні сусіди через дорогу, козаки куреня Шкуринського.

По якомусь часі в курені стало темно від порохового диму. Спирало подих, шерхли горлянки, дим виїдав очі. Козаки набивали рушниці майже навпомацки. Дим валував у сіни, звідти клубочило морозяне повітря. Дим бурхав з вікон, здавалося, курені горять, але він, хоч і виїдав козакам очі,

був їм на користь – ховав їх од ворожих очей.

– Вони підпалили курінь! – ізнагла закричав хтось так голосно, що його почули в усіх кутках, дарма, що стояв гомін і гармидер, й лунали постріли, і лемент турків і яничар надворі.

– То в тебе од страху матня горить, – сказав Сироватка, і всі, хто стояв поблизу від нього, зареготали. Запалити курінь зараз було непросто – тріскачій мороз, а на стрісі – в аршин снігу. Та й турки погоріли б самі. Проте слова про пожежу навели курінного на іншу думку.

– Полізьте хто на горище, аби вони звідти нас не заскочили, – гукнув він.

– Сількісь. Я пильнуватиму горище, – сказав Сироватка, вже добряче втомлений і оглушений боєм. Передав рушницю Шевчику, тому кіптява замалювала обличчя, блищали тільки зуби та очі. Скрипучою старою драбиною Сироватка поліз на горище, де над ним була озниця, але він її не бачив, тільки чув, як туди струмує густий порохований дим. Зненацька під ним щось зашелестіло, залопотіло. Сироватка аж сахнувся, а тоді здогадався, що то півень. Когут упав комусь на голову, козак лайнувся, але Сироватка вже не чув – виліз на горище. Тут стояла повна темрява, він натикався на пересохлі, невідь-коли повішені шкури, оббирав з обличчя павутиння, перечіплявся на якомусь дрюччі і вже рачки добрався до стріхи, туди, де вона, за його розмислом, нависала на вулицю. Сюди, на горище, гуркіт бою долітав з двох бо-

ків, і стало трохи страшно, козаком заволоділо почуття беззахисності, повної ворожої облоги. Ворог кожної наступної миті міг утнути щось несподіване. Треба було бодай щось робити. Сироватка вирішив продерти стріп і подивитися на вулицю. Він продирав його довго: очерет позмерзався, одламував його коржами, до крові подряпав пучки. Врешті в обличчя посипався сніг. Припавши очима до дучки, він побачив синій, рідко поцяткований зорями намет неба, засніжені стріхи сусідніх куренів і ні гич більше. До того ж валував дим, застилав виднокіл. Прилаштовувався й так, і саяк, але вулиці йому не було видно. Уже хотів був спускатися вниз, коли помітив на сусідньому, через дорогу, курені щось темне, рухливе. Придивився пильніше й розгледів людську голову та плечі. Хтось спостерігав за боєм. Сироватка пригадав, що то курінь отаманський, і подумав, що Сірко прорвав стріп і стоїть на горищі. Але достеменно розгледіти не зміг.

То справді був Сірко. Отаман дивився згори, завзяття, з яким допіру порядкував у курені й стріляв сам, поволі спливало, натомість напливало почуття гіркої досади. Вони проспали турецьку та татарську інкурсію, він не володів своїм військом, не міг нічим допомогти жодному куреневі.

Щоправда, бій і так стрімко й невтримно котився в бік козацької перемоги. То було нещадне побоїсько, викликане необхідністю власної оборони, повне знищення зухвалих нападників. Жорновий камінь, котрий котили на інших, упав

на них. Либонь, вони подбали про одне – увійти в Січ, захопити її уві сні, а що робити далі – не відали. Мабуть, сподівалися: козаки здадуться самі. Навіть вибратися з Січі вже не мали способу. Брама замкнута, хвіртки вузькі, гори трупів перегороджували шлях до них. Січ – це село з величезними хатами і вузенькими вуличками, ще й щільно огорожене валом та палісадом. Яничари, мов чорні живі комахи, лізли по мертвих, зблискували сталевими жалами шабель, огризалася вогняними спалахами, а їх вистинали сховані за товстими стінами стрільці. Дим валував, немов од велетенської пожежі, й перекочувався чорними клубками по вулицях, а в тих клубках крутилися, перечіплялися, падали люди, щоб уже ніколи не встати. То таки падали люди, пригнані на погибель. Чи ж на те бог, нехай він і поганський, пустив їх на світ, щоб замерзали в калюжах власної крові. Важка дума стискала серце старого козака, й була вона причіплива, дивна, не відповідна тому, чим би мав клопотатися зараз.

Холодною люттю наливала серце думка про диявольську підступність османських вершителів людських доль. Йшли не на чесний герць, а на дикий розбій, підле вбивство. Хіба може так ходити військо на військо?

Вперше на віку, стоячи в гущі бою, Сірко не спрямовував його, а тільки спостерігав. Його самого розбудила стрілянина, він ледве встиг зі свого прикомірка перебігти в курінь, уже там дізнався про все, поставив до вікон стрільців і став із мушкетом сам. У нього ще боліло плече од стрільби й дзвені-

ло у вухах. Але бачив усе гаразд й осягав увесь огро́м бою й окремі його вогнища.

Турки й татари розбили двері січової канцелярії та церкви, але там могла сховатися тільки частина їх, та й то невелика. Та й лишень сховатися. Вдертися адверсору вдалося, здається, лише в один Іркліївський курінь. Що там чинилося, яка січа кружляла поміж білих стін, отаман міг лише здогадуватися. Попід іншими куренями лежали гори трупів, турки ховалися за пушкарнею, за курінними скарбницями, деякі перелазили через частокіл. Але містки, по яких втікали, теж здебільшого були під обстрілом, кілька чорних постатей висіло просто на палях, дві чи три – на березових поручнях, внизу – лежали купами.

Сірко боявся одного: аби турки зі злості не запалили Січ. Прецінь не були готові й до того: не мали ані порохових труб, ані глечиків з нафтою.

То було нещадне побоїсько, викликане необхідністю власної оборони, повне знищення зухвалих нападників.

Про те, що його може влучити куля, Сірко не думав, як ніколи не думав про значимість власної персони. Навіть не почув, як свиснула куля й за дві чверті од його голови зашипів сніг. Побачивши, що не влучив, яничар спробував набити рушницю ще раз, але не зміг. Руки йому покорчило од морозу, він випустив велику матерчату ладунку, й кулі розкотилися біля ніг. Нахилився, щоб визбирати їх, але, піднятий козацькою кулею, укляк. А далі на нього наповзла димова хмара, здавалося, хтось натягнув на яничара волохату татарську кошму. Козаки відчиняли двері куренів і з шаблями в руках вибігали на вулиці. З чорних отворів дверей дим викочувався велетенськими клубками, так ніби всередині куренів шаленіли пожежі. Козаки були закіптюжені, чорніші за турків та татар, од їдкого диму потьмяніла навіть криця блискучих шабельних лез. Їх вияснювали кров'ю.

Шабля з тягнутої криці на ханових колінах була холодна і ясна. Селім-Гірей чув гуркіт, бачив вогняні сплески, що були схожі на спалахи блискавиці, й тривога колола йому серце. Не міг розгадати до кінця, що там чинилося, знав одне: воїни Магомета не мусили стріляти. Вони повинні були швидко, вмент вирізати невірних, одтяти голову урус-шай-

танові Сіркові й кинути її до його ніг. Всі інші голови засолити й нахромленими на списи провезти перед очима султана і всіх правовірних Столиці Щастя. Голову Сірка має привезти він сам.

Рушнична громовиця й далі розколювала ніч, полохала звірину в плавнях. З кущів верболозу вибіг олень, промчав, закинувши за спину роги, попід самою могилою. Помітивши раптом людей, стрибнув убік, скаженим скоком погнав назад у хащі.

Коли до Селім-Гірея прибіг другий гонець – яничар, хан ходив по маківці Мама-Сури з шаблею в руках. Гонець сказав, що запорожці зашпунтувалися в куренях і ведуть стрільбу по воїнах пророка. Хан наказав одтяти гінцеві голову.

Коли третій гонець, захеканий, вмитий потом, упав ханові до ніг, Селім-Гірей обхопив руками голову.

– О мой карачеї! – закричав, аж схлипнуло в грудях морозне повітря. То був справжній крик розпачу, але було в ньому й трохи зумисності, аби засвідчити воїнам, як він їх любить і потерпає за них, аби потім переповідали всім у Козлові та Бачхисарії.

А незабаром з криком «харциз ріже!» побігли усі карачеї. Пошарпані, без зброї, минали могилу, минали хана й, не озираючись, неслися один поперед одного в долину Татарки, де біля розбитих стогів на козацькім займищі толочили сніг їхні коні.

Хан наказав привести коня й собі, але все ще стояв на вер-

щечку Мами-Сури. Воїни пророка бігли гуртами й поодинокі протоптаним шляхом по Дніприщу, декотрі вилазили із бережняка, але жоден не завернув до могили. Скрипів під ногами сніг, брязкала зброя, чулися стогони. Світало, вони бачили сейменів і хана на вершечку могили, але страх перед козаками був дужчий за страх покари в Бахчисараї.

І все ж хан ще на щось сподівався. На мудрість двох аг, котрі, як йому сказали, засіли в поганській мечеті з хоробрими воїнами, на яничар, на чудо, звершене Аллахом, котрому гаряче молився, стоячи лицем до киблі⁴. І аж тоді, коли на могилу збіг Дзямбет-Гірей і, кинувши до ніг Селім-Гірея шаблю і припавши до його плеча, тихо, страшно та просто прорік: «Кінець», – хан завив і сам, кульгаючи, побіг униз, до коня. На схилі Мами-Сури лишилася гора квітчастих подушок, дві попони, невеликий перський килимок, ведмежа по-всть та зламана навпіл коштовна шабля з написом, що світив проти місяця: «Це – найпевніший доказ».

⁴ *Кибла* – напрям на Мекку (*тур.*).

V

Погоня, що її спорядили вранці запорожці, не сягнула хана. Два дні гналися козаки, а на третій шквиря замела сліди втікачів.

На Січі старшина зібралася в отаманському курені й радила раду, що робити з полоном та побитими супостатами. Полон – півтори тисячі турків, котрих захопили в січовій церкві та повитягували з верболозів, серед них чотири аги, – поки що замкнули в пушкарні та конюшнях за крам-базаром. Поклали одностайно: зачекати до відлиги, а тоді турків відпустити, а аг тримати, поки за них не привезуть викуп. Не знали, що робити з побитими ворогами. Вони лежали горами, в кількох місцях кучугури з людських тіл сягали стріх, трупи позмерзались, й іноді їх не можна було розчепити. Хотіли бити в мерзлій землі могили, але ж скільки то треба могил – навіть одну велику могилу не спроможні були видовбати в мерзлоземлі. Хтось пораяв спалити трупи на кострищах, але де взяти стільки дров? Січова старшина аж підупала духом од тих клопотів. Чекала отаманового слова, а він мовчав. Сидів на покуті, тримав у роті порожню люльку – в курені й отаманові палити зась, – дивився на помережані морозом шибки єдиного, що вціліло, вікна. Мороз такий малювальник, який кожного разу вигадує нові й нові картини. І малює листя та квіти країв південних, про які тільки чувано тут, а

там, де такі дерева ростуть, не буває морозів. Думка бігла по дивних закрутах та зазубнях, одпочивала на райських квітах і знову верталася до кривавих мирських справ.

Отаман, одначе, думав не про мертвих, а про живих. Ще ніколи хан і султан не нападали на Січ. Завше обминали її стороною, йшли в ліву чи праву руку. Либонь, зараз вона їм на великій заваді. Не просто собі грабунок, шарпанину краєві замислив султан. Відає – поки стоїть на річках козацька фортеця, доти турецький і татарський сліди заростатимуть травною. Та й пройти татари далеко не можуть. Страх напиняє їхні коні, повертає ординцям голови назад. Страх зрушив їх і на оцю налогу, од котрої запорожців порятував Бог-вседержитель. Отамана пік сором. За те, що послули з такою безпечністю, що мало виставили сторожі й впустили басурманів на Січ. Щоправда, про таке нахабство ніхто й подумати не міг. Такої інкурсії Січ не знала ніколи. Одначе цим своєї провини не одвернути. Турки ледве не вистинали їх. Сіркові здавалося, що й всі отамани зараз думають про те саме, й кожен чуває свою провину й провину кошового.

Проте не одвітом перед кошем зараз турбувався отаман. Жоден запорожець і не помишляв про його одвіт. Сірка чи не вперше на віку поймав острах. Спогадував, як усе сталося, й чував на серці камінну пригніченість та важку скутість. Він не володів тим боєм. Він був комашкою, пір'їнкою в руках фортуни. А що до того не звук, чувався ніби обдуреним. Він не корився долі. І хоч не йшов їй наперекір, знав:

вона прихильна до того, хто не падає перед нею ниць, хто назирає, а не закладається. А останнього разу він не тільки закладався, а й був немов зв'язаний.

Одначе й тепер не стільки квилив душею, скільки намагався пробитися думкою далі. Адже не приведи Боже помилитися ще раз, не приведи не відгадати заміри адверсора! А те, що адверсор не одступиться, шукатиме іншого способу понищити їх, сумніву не мав.

Нині турок і татарин могутні й дужі. Наклавши мито на поляків та на цісаря, пограбувавши венетійців, вони на ті гроші накупили шабель більше, ніж усі інші султани та хани, котрі владарювали до них. Вони не захочуть, щоб ті шаблі іржавіли по кам'яницях. Нинішнє літо чи наступна зима сповниться в цім краї брязкотом сталі. Бойовиськом стане Україна. Вона вже стала ним. Вигибає Брацлавщина, зайшла руїна на Поділля, полишають люди землі Київщини. Знову заходить на велику й довгу війну. Знову ворожі копита топтатимуть українське поле. А воно вже й так стоптане од краю до краю. «Всі народи, – подумав гірко, – мають право на щастя, та, скільки віку, в мого народу хтось намагається одібрати його долю. Вже ніби нічого й не лишилося, вже ніби й боротись ні за що, а серце не примиряється. Воно знає: сонце має рівно світити всім народам на землі». Тим, що йдуть на Україну, мало свого сонця. Їм мало своєї землі, важаться на чужу. Важаться на малі діти і на чужу красу. Тож як перепинити лиходіям шлях? Як не пустити їх в Україну?

Та думка вже давно пекла отаманові мозок. Почувався в одвіті перед живими та мертвими й перед тими, котрі ще й не народилися. Страшно передавати в спадок неволю. Страшно заповідати дітям рабство. Жадобою влади, мерзенними хвилинами втіхи живуть гетьмани. Що буде по них, їм байдуже. Він слав їм листи, закликав до миру, злагоди. Намагався повернути лицем до справжнього ворога. Й не тільки повернути. Вони мусять завдати удар перші. Мусять струсонути ворожий стан до дна, вибити зброю з рук басурманів. Було б добре напасти воднораз із моря й суші. В самих запорожців на це сили не стане. Для того треба більшого війська. Вони напишуть листа в Москву, пошлють гінців на Дон. Спробують дійти хоч якоїсь згоди з Самойловичем. Лишалася ще одна поважна сила, на котру доводилося зважати. Вона була мінлива й непевна. Могла стати в поміч, а могла вдарити в спину. Покрив ганьбою свої сивини колись валечний гетьман Дорошенко. Підпер списками невірних свій стілець і сплачує за те данину християнськими душами. Кошового те пекло, немов свіжа рана, й думав, що мусить сам її гоїти. На все треба шукати якоїсь ради. А її не завжди можна знайти.

Мисль текла, як кров крізь перев'яз. Літа його не молоді, все, що випало звершити, звершив, якщо впаде од підступного удару, то й смертю одкриє декому очі на те, чого не бачили раніше. Він поїде до Дорошенка. Се, либонь, буде його остання дипломатія на землі. І, може, вона принесе користь рідному краю. Ще подумав: має про все сказати на крузі.

Але одразу ж думка закрутилася в крутому вирі – січовики не пустять його до правобережного гетьмана. З непевності за отаманове життя, та й запеклися на Дорошенка лютою злобою. За Умань, за Ладижин, за посланих у дар ханові шістнадцять християнських козацьких душ, котрих запорожцям вдалося відбити. Щиросерді й високі в помислах, вони не схильні до дипломатій. А поміж тим іноді дипломатіями, живим, рахманним словом можна виграти не менше, ніж батовою. Нужда часом змінює найтвердіший закон. Не хибно те знати всім. А він може поїхати до Дорошенка, не питаючи дозволу коша. Поїхати не як кошовий Січі, а як простий козак, який колись добре знав іншого простого козака Петра Дорошенка, а потім ще й породичалися: Сірко через сина, а Дорошенко через дочку. Справжніми родаками вони не стали – не склалося, а потім погинув Сірків син, Дорошенкова дочка вийшла заміж вдруге, і вони вже й не згадували ніколи, що колись були свояками. Вони обоє ходили під короговою Хмельницького, й, обіпершись на заповіти та пам'ять покійного воістину валечного гетьмана, він вестиме з Дорошенком перемову.

Козаки стиха перемовлялися – про се, про те, а пам'ять грузла в чомусь неприємному, важкому. Кривава полуда не спливала з-перед очей.

– Зіпсували гаспиди нам усі празники, – сказав Кваша і, позіхнувши та перехрестивши великого щербатого рота, потер руку об руку. Був він схожий не на січовика, а на розжи-

рілого заморського купця, бо ж кунтуш на ньому з опушкою, і шапка з павиним пером, і гендлярська звичка потирати руки.

Квашу мовби й не почули.

Рада чекала на слово кошового. І йому довелося вертатися мислю з далеких мандрів по чужих полях і горницях до справ невдячних, але од котрих нікуди було подітися.

– Так ми нічого не вдіємо, – мовив звільна й потер рукою чоло. – Доведеться нам, хоч це й богопротивна справа, прорубати на Дніпрі ополонки й повкидати трупи туди. Нехай пливуть, звідки прийшли.

Круг схвалив отаманову пораду.

Трупи одривали од куп баграми й волокли, приторочуючи по два, по три до кульбачних стремен, кіньми одтягували до довгих ополонок, прорубаних у синій дніпровій кризі. Військовий риштунок складали біля пушкарні. Але навіть не всі шаблі можна було взяти – повмерзали в кров. Вона ряхтіла повсюди: на вулицях, на тинах, призьбах, стінах куренів, її зчищали лопатами, затрушували свіжим снігом. По тому йшли ієромонах з дяками, одправляли молебень та кропили святою водою.

Клопоту всім вистачило аж до Водохреща.

Цього року вони були не схожі на ті, що їх справляли запорожці в попередні роки. Після Покрови та Різдва Водохреще – найбільше січове свято, й люблять його запорожці вельми. Престол, хрест ставлять на Скарбній. На Січі є вели-

кі митці тієї справи: вимурують з криги хрест, що його видно з лівого дніпрового берега, і величезний престол на гнутих ніжках, і стільці, й квіти. Недавнічко минули башлівка і вибори. Січ клекотить людом, вийдуть на кригу – захрясне і Скарбна, й Чортомлик, і Павлюк-Дніприще. Шапки та жупани цвітуть на білому снігу, як мак при долині. На фортечних примостках із запаленими нотами стоять пушкарі. Святить воду настоятель Самарсько-Миколаївського монастиря, в золотих ризах, блискучому сакосі, довкола нього ієромонахи, прості попи, дяки, півча. І щойно він доторкнеться великим золотим, з фініфтю хрестом до води в прорубі, ледве нечистий, незримий, вискочить звідти, вдарять запорожці по ньому з мушкетів, самопалів, яничарок, бандолетів, венетійських аркебузів. І випалять усі гармати, мортири та шмаговниці. Й обсіплеться з дерев іній, і трісне од випалу лід, й несусвітений гуркіт розламає над плавнями тишу, й голосна луна піде гуляти Великим Лугом, понад занесеними снігом островами, понад замерзлими річками та озерами, вганяючи в смертельний жах звірину, а риба б'ється об лід і падає на глибину.

Чорна, важка хмара окутає Скарбну, Чортомлик, Павлюк, Січ, а з тої хмари вихлюпне новий випал, гармати виплюнуть нові клубки диму, луни вдарять о низькі хмари і впадуть грудьми на лід. Й ще раз кресоне вогонь з диму, що вже покрив чорно-сивими крилами сусідні займища, й Кошеіванцівську могилу, й запорозьке кладовище на горбі. Стемніє

довкола сніг, чорні, схожі на наваксовані вуса, пасмуги простелються по заметах. Чорна хмара не влягатиметься довго. І мчатимуть далеко в степу, позаламувавши на спину роги, сайгаки та олені, а вся дрібна звірина закопуватиметься в сніг.

Й підуть із Скарбної попи та півча, розійдуться по куренях січовики, сядуть за вставлені святковими стравами сирна, а на льоду ще довго гримітимуть постріли. То дострілюватимуть вигнаного з води чорта ті, хто вдосвіта розминувся з ним біля крам-базару – йшли до шинку, а він біг до водних надр. Іноді отако смалять до самого вечора.

Так бувало щороку. Нині ж на Водохреще у січовій фортеці не стріляла жодна гармата. Тільки з десятків рушничок та пістольних пострілів пролунало на Скарбній, та й то невлад.

VI

За два тижні після Водохреща прийшла на Січ звістка, що на Малій Московці вломився на підмитому льоду Самойловичів гонець Черняченко, якого врятувала подарована боярином Ромодановським шуба з власного плеча (не вбгалася в пролом) і який лежить на хуторі Верещаках з ломотою в попереці. Через неї він навіть у санях не гожий приїхати. Коли про те доповіли Сіркові, він сказав: «Ми люди не горді, з'їздимо самі». Взявши з собою двох козаків – Кайдана і заїкуватого, мізковитого Смолку, – погнали верхи на Верещаки. Було на третій день після замітілі, їхали вузькою, ледь пробитою в снігах дорогою, коні йшли важко, з-під копит летіло біле снігове кімля. Година склалася гожа, а на серце тиснули важкі, мов сніги, думи. Перші сніги впали ще на зелене листя і вже не станули, тепер додалося нових, чимало віття на деревах було потрощено, чимало дерев поламано – кривулясті тріщини біло зміїлися вдовж чорних стовбурів, здавалося, їх крутив і вивертав злий велет; обкладені білими подушками, ялини хилили долу віти з крижаними бурульками на кінцях (понамерзало у відлигу), лози й зовсім були схожі на білі буди, дуби стояли мовчазні і якісь чужі, а тонкостанні берізки, з котрих сніг облетів, тріпотіли рідким жовтим листячком, здавалося, то їх обсіли горобці. І стояли в своєму мідному убранні дуби-нелині – чудо лісів: усі дуби

голі, а ці в листі – й сніг теж не тримався на них, і шелестіло те листя шорстко, жерстяно, холодно – якось особливо. Та ще тополі зводили вгору чорні сухі руки. Світ був красивий, важко красивий, – і Сірко з сумом відкарбував про себе, що надто пізно почав помічати його красу. Пролетів по ньому з шаблею і бачив тільки битви, кров, підступи. А міг би прожити інакше. Милуючись снігами й талими водами. Не міг. Не на те поставлений долею!

З кінських ніздрів валувала пара, за спиною в Сірка то тирликала, то затихала немудра Кайданова пісенька про кума, який мав бджоли, – рябопузий Кайданів Бичок плівся позаду, весь час відставав. Сіркові раз по раз доводилося притримувати свого Ворона. Кайдан голосу не мав, а співати любив. Старий кінь під отаманом ішов рівно, високо кидаючи сухі бабки з блискучими, одшліфованими снігом копитами. І всю дорогу в грудях у Сірка здійснювалася надія на те, що гетьман направив посольство неспроста, що хоче він сам пригорнутися до запорожців і пригорнути їх до себе, хоче вчинити їм добро хоча б за те, що погромили ворогів. Все на світі не вічне, все міняється: тануть сніги, облітає на деревах листя, іржавіє навіть залізо, тільки надія вічно нова й молода, якщо повірити, що вона є.

До Верещаків добулися надвечір, коли жовте, як курячий виливень, сонце вже торкалося овиду. Хутір Верещаки (має трьох підсусідків) багатий, ворота тесові, з дашком, хата на дві половини, з трьома горницями. По подвір'ю походжали

сердюки – порали на ніч коні. Двоє тупцяли біля колоди – рубали дрова, загнали у в'язовий окоренок по саме топориче колун і тепер не могли його витягти. Монялися, сопли, відштовхували один одного. Передаючи повіддя челядників, білобровому кирпатому хлопцеві, Сірко моргнув Кайданові. Той перевальця, мовби знехотя, підійшов до колоди, взяв однією рукою колун і так гахнув обухом об колоду, що окоренок розлетівся навпіл й одна з поліняк перелетіла аж через тин. Так само перевальця Кайдан пішов од колоди. В Сіркових очах стояло: «Знай наших». Таким був зачин перетрактацій із гетьманцями.

В сінях на розісланій соломі громадилася білизна, яку, либонь, щойно зняли з мотузків, замерзлі ліжники, сорочки та рядна були наче викувані з білої жерсті, холодом од них віяло аж на серце. А в хаті і в горницях – жарота, хоч голий ходи.

З морозу та вітру в теплінь – то особливо гарно. Гріли об гарячу лежанку руки, Смолка прикладався щоками до теплих кахлів, у нього відтавали руді брови та вуса, і з них скрапувала вода й спадали дрібні крем'яшки льоду. Та ще господар одразу ж підніс по корячкові теплої варенухи (сидить же на запорозьких землях), і зовсім забулася важка дорога, глибокі сніги та порожні, неначе вимерлі, ліси й луки.

А ось гетьманським посланцем був кручений і не зичливий Січі чоловік Максим Черняченко з не менш незичливим, тільки хитрим і запобігливим Оською Заволокою. Черняченко лежав на широкій лаві на кожухах і покректував.

Коли простягував руку для вітання, якось дивно смикнувся, по його довгастому, вирлоокому обличчю хвилею прокотилася судома – либонь, був хворий насправжки.

– Поперек, – поскаржився. – Вхопило – ні дихнути, ні повернутися. Це вже попустило. Баба припарки робить. А то з ложки годували, наче маленького.

Груба стріляла крізь нещільно причинені дверцята червоними жаринками, вони падали на лист жерсті, прибитий до підлоги, повільно згасали. Спочатку темніли краї, далі вогник зменшувався, і врешті остання іскра відлітала в невідькуди.

– Отак і життя, – філософськи, розважливо, думаючи про щось своє, далеко, мовив Черняченко, кліпнув повіками і, повертаючись звідтам, докінчив попередню думку: – Отож і не доїхав до вас. А для мене приїзд на Січ – свято. Бо вона свята.

Сірко мовчав, очікуючи, коли гетьмановський посол почне балачку, задля якої забився так далеко від гетьманської столиці. Він почував, як виходять з нього холод і як м'якшають серце та думка, трохи боявся того і був насторожі – знав, з ким має справу.

– Сніги впали великі, гарні сніги. Скільки літ вже таких не було, – вів далі Черняченко.

– Гарні, тільки важкі, – підтримав розмову Сірко, долонею розправляючи вуса.

– Ми вчора бачили в лозах, як пробивався табунець веп-

рів, – вклонувся в розмову Заволока. – Поросята, так ті просто тонули. Старші свині підпирали їх ззаду рилами.

Увійшла господиня й покликала всіх до столу. Черняченку принесла вечерю в горницю. За стіл, окрім господаря, посідали Сірко, Оська Заволока, Кайдан, Смолка – сердюки зварили собі куліш надворі в казані. На печі кублилося трійко чи четверо дітей, пряли цікавими очима за запорожцями, перешіптувалися. Сірко підійшов до печі, дістав із бездонної кишені штанів торбиночку з позолоченими горіхами (купив у корчмі по дорозі), розкрив її перед малечею:

– Пригощайтесь на здоров'я.

Хлопчаки потяглися до золотих крем'яхів, дівчинка соромилася, й Сірко висипав горіхи у її маленьку жменьку. Вони там всі не вмістилися, кілька впало на лежанку. Найстарший, літ дванадцяти, але ще безштанний, хлопчик у довгій, до п'ят, сорочці скочив на лежанку й визбирав їх. Господар почаствував гостей настояною на катрані горілкою. Був це міцний, корчакуватий чоловік зі стриженою в кружок, схожою на казан, головою і короткими, дужими руками. І все у Верещаковому домі було міцне, будоване на безвік. Стіни з товстенних, фарбованих жовтою фарбою плах, велетенський розмальований сволок, широкі й товсті, в долоню, липові та дубові лави, навіть миски, які подавала на стіл господиня, були не такі, як у всіх: важкі й великі. Їли печене сало, холодець з хроном, вергуни і локшину, запиваючи все це запашним узваром із дичок. Добрі дикі груші ростуть на запорозь-

ких землях, надійно всівся на них Верещака, справно платить Січі податі й сам має дещицю.

По тому до горниці зайшли всі троє запорожців: Верещака, Заволока і сердюцький хорунжий Грива – високий чоловік з перекошеним ротом, позначеним шрамом, – від удару шаблею. Знову гомоніли про сніги, – то на врожай, – ось тільки лягли на незамерзлу землю, озимина може підіпріти, та й худобі під весну буде сутужно: вкосили мало, не готувалися до такої зими. Сірко запитав, як пройшли Різдвяні свята в гетьманській столиці, про те розповів Заволока, розповідав із захватом, аж захлинався:

– З огнистою стрільбою.

– Як у панів? – запитав Кайдан.

– А чим ми гірші? – блиснув очима Оська. – Приїхали майже всі полковники, і вся генеральна старшина зїхалася...

Ще довго ходили околясом.

Врешті Черняченко мовив:

– Нам би, пане кошовий, погомоніти око в око.

Сірко сидів на лаві незворушно, навіть бровою не поворухнув.

– Либонь, ти козацьку регулу знаєш...

– Знаю то знаю...

– Не маю права вести перемови в таїні од козаків.

Черняченкові одвисла нижня губа, він бринькав по ній пальцями, розмірковуючи, як йому поведеться далі. Самойлович уповноважував його до таємної розмови. «Обіцяй усе.

Мерефу, яку просить у царя для Січі, й інші слободи та міста обіцяй, там видно буде. Свинцю і пороху також, і хлібно-го довозу...» Обіцяй, аби Січ визнала його над собою. В цю мить майже ненавидів гетьмана, хоч був усім зобов'язаний тільки йому. Легко варнякати отамо в Батурині, приїхав би хоч раз в оці нетрі. Гетьману хочеться погамувати честолобство, а Черняченкові доводиться пірнати у вершу. Гнівався на Сірка й нервувався, бо не було іншого способу до розмови. Отож покректав, скрушно зітхнув:

– Не горнеться Січ до гетьмана, не горнеться.

Сірко зітхнув теж, удавано чи насправжки:

– Не горнеться гетьман до Січі, не горнеться.

– Та то ж гетьман!

– А то – Січ. Скільки Самойлович гетьманом?

– Три роки.

– А Січі – триста.

Не знав, скільки насправді літ стоїть Запорозька Січ, мовив, бо гарна цифра і в пам'яті людській Січ безсмертна.

– Підгорнулася б Січ під гетьманські штандарти, – правив своє Черняченко, – їй би вигода, а Україні слава. Згадай-бо гетьманів, визнаних на Запорогах і по всій Україні.

– Це ти на Іванця Брюховецького натякаєш? – удав наївного Сірко. – Так він запродав Україну за боярство і князівство. Всю суспіль запродав, купно з боярами і воєводами почав обдирати рідну землю. І люди зненавиділи Іванця і його бояр, а він потім і бояр зрадив, бо гніву народного злякав-

ся...

– Не на Іванця, а на Хмеля, – з серцем мовив Черняченко.

– Ну, сягнув високо...

– Чому високо? Ти ж і проти нього вар'ював. І з Переяслава пішов.

– Вар'ював і пішов, але тому гетьманові всі інші і в пояс не сягають.

– І Дорошенко?

– А чого це ти про нього запитуєш?

– Бо він тобі миліший од лівобічного гетьмана.

Сірко враз одмінився, задумався. Почував, як важко замлоїло в серці, як осмута оповила душу.

– В Хмеля ми разом з Дорошенком ходили. Либонь, і не було після Хмеля в нас такого мужа. Загнали його в город, і почав він його толочити. Багато хропосту наробив, багато лиха.

– Й робить далі.

– Правда.

– Але не ми загнали, сам заліз.

– Прецінь відаєш, що брешеш, а от же прип'ясти язика не можеш. Цар його зрадив...

– Хитрун Дорошенко і слововідступник.

– Нужда закон змінює, – похмуро кинув Сірко. – І хто ж його таким зробив? Забувся? Адже був гетьманом обох берегів Дніпра, вибраний по честі і в славі. Але ж не хотів признати статті, які Іванцьо Брюховецький уклав... Дуже то бу-

ли лихі статті. Вимагав, щоб дотримувалися статей, Хмелем укладених. Через те став немилим. І тоді Андрусівське перемир'я кинули на його голову, коли він з ляхами рубався, лишили його ляхам на поталу. А він же хотів, щоб обидва береги були вкупі.

– Хотіти – то мало, – невизначено протягнув Заволока.

Зблимував, цідив у кутку на лежанці густе жовте світло олійний ліхтар, вплелася в козацьку мову цвіркунова пісня і замовкала на голосній балачці.

– Авжеж, – погодився Сірко. – Городив він тинок на перехресті трьох доріг, сподівався одгородитися... Ляхів потяв, татар потяв...

– А тепер сам татарам служить.

– Істинно так, – сумно погодився кошовий. – Самойлович і Ромодановський щороку до нього приступають, а він у своєму Чигирині – наче дужий звір у клітці: і взяти не візьмеш, і з клітки не випускають. Лютує. На козацьких хребтах злість зганяє. А це вже ні к лихій матері. Гадка така в нас є – саме він на Січ турків нацькував.

І в цю мить подумав, що треба покласти край людському розорові через Дорошенка. Ще сам не відав, як це зробити, ще не було жодного замислу, тільки десь там, глибоко в грудях, визріло несхитне й важке переконання: все, що нині робить правобічний гетьман Петро Дорофійович Дорошенко, – на пагубу вітчизні.

– В розмирі ми з ним. Ви це знаєте, – тільки й сказав.

– То не він наслав на Різдво на вас турків і татар? – запитав Черняченко, і в його витрішкуватих очах світилося лукавство.

– Гадка є така, але... Н-не він, – мовив Смолка.

– Нарobili хрусту. – На великій вологій губі гетьманського посланця грали відсвіти від грубки, й через те здавалося, що вона сміється. А може, Черняченко сміявся насправді, тільки глибоко ховав сміх.

– Ми їх скурали, а не вони нас, – твердо сказав Сірко. – Хоч потуга була велика.

– А якби стояла на Січі гетьманська залога, обійшлося б без потуги.

Сірко глибоко втягнув у себе повітря:

– Ти ба. Запахло смаленим. Горить щось.

Всі сполошилися, найдужче Верещака і Черняченко, перший як господар, а другий тому, що лежав на кожухах і був не голий до втечі. Панічно лапав руками довкола себе, намагався підвестися.

– Не тут запахло, в Батурині, – заспокоїв їх Сірко. Кайдан засміявся, за ним заперхав, неначе кіт, Заволока, а Верещака аж похлинався радісним реготом і верещав на всю горницю, наче сиворакша. Через такий сміх до нього прилипло прізвисько Верещака.

– Колись уже ставила на Січі свою залогу шляхта, Богдан її сколупнув.

– То ти нас із ляхами рівняєш! – закричав Черняченко, в

такий спосіб виливаючи свій недавній страх, а також злість за провал перетрактацій, за марність далекої подорожі й за майбутню нагінку од гетьмана, його мишачий розум метався в пошуках ще якоїсь щілини, а її не було.

– Ви самі порівнялися з ними панством. Такі самі порядки заводите, як і шляхта. А що татарин нас дотирає, те вам байдуже. Кликали купно в похід на Крим...

– Купно! Під чиею хоругвою?

– Під двома.

«А ось тобі», – проказав подумки Черняченко й скрутив загогулисту дулю, але з рукава кожуха не висунув.

– Що ж, приневолити вас не можу, – зітхнув Сірко. – Знову підемо з донцями.

– Цар указав...

– Та що ви всі під царя лізете, – сплюнув на долівку кошовий, – цар та цар. Він своєї користі пильнує.

Черняченко Сірка вже не слухав. Бачив, що всі повіддя обірвано, усі сильця розплутано, залишилося одне. Запорожців – троє, а сердюків – десятеро. Він аж затремтів од тієї думки, й дрож почав його бити такий, що того не міг приховати. А що, як привезти вар'ята в мішку – і всій справі кінець? Або й... По дорозі можна той мішок загубити в глибоких снігах. Посольська душа тріпотіла, Черняченко аж упрів, у куточках міцно стулених губів виступила піна. Прикриваючи долонею обличчя, зглянувся з хорунжим. І той зрозумів усе. Підвівся. Ступив до дверей. Одначе кошовий дивився

дуже пильно й помітив ті позирки.

– Ану, осавуле, сядь на ослінець, – неголосно мовив і враз grimнув: – Та не так, мурлом до стіни! Кириле, одстебни пістолі і шаблю.

Кайдан перевальця підійшов до осавула, але одстібати зброю полінувався, вийняв ножа й обрізав шабельтас й обидві кобури. Оська Заволока з переляку поліз під лаву – ніж у Кайдана був у долоню завширшки.

– Виглянь у сіни, – тихо наказав Кайданові Сірко.

Повільно, мармулуvато Кайдан посунув до дверей і враз рвучко прочинив їх. За мить він затягнуv до хати сердюка, тримаючи його, неначе шкoдливе кошеня, за комір.

– Принюхувалося.

– Лізь під лаву, – наказав Сірко.

Той шпарко порачкував під лаву.

– Свaволиш, пане кошовий, – сказав Черняченко, але не погрозливо, а неначе вибачався сам. Відав: цими словами порятується в Батурині. Адже сказав їх, є свідки.

– Двічі в одну пастку не лазять, – пояснив Сірко. – А тобі... Шкода, що ти лежачий. А то докінчили б цю балачку на шаблях. – І застеріг тих, що сиділи в кутку та під лавою: – Якщо хтось рипнеться за двері – порубаємо.

Хоч це його й не стосувалося, Черняченко втягнуv голову в плечі. Він навіть забув про третій, обов'язковий, пункт своєї місії – подати кошу списки втікачів, аби їх опізнали й повернули в кайданах у маетки. Кіш, звичайно, на ті реляції

не зважаю, одначе кожна така відмова свідчила проти нього і особливо проти кошового. Про це Самойлович доповідав у Москву. Списки лишилися в шкіряній скриньці під лавою. Сірко почав неквапно одягатися. Смолка одягнувся швидко, а Кайдан довго монявся: не сходилися гапlickи на кожусі, й довго не міг знайти черес. Смолка нервово переступав з ноги на ногу. Сірко чекав спокійно.

Вийшли на ганок. У дворі було порожньо, хутір облягли сині сніги, на небі горіли кинуті щедрою пригоршнею стиглі зерна зірок.

Виїхали з двору. Тут дорога розділялася: одна вела на Січ, друга аж у гетьманську столицю. Сірко подумав: ці дороги все віддаляються.

Що далі коні відносили вершників від хутора, то дужче палахкотів у Сіркових грудях гнів. Уже шкодував, що не вчинив на хуторі шванки. Гримнув на Смолку, який спробував у нього щось запитати, вилаяв Кайдана, бо той знову відставав.

– У тебе й попередній кінь був такий самий салотряс. Де ти їх береш, рябопузих?

– Таж рябі дешевші, – щиро пояснив Кайдан. – Їх ніхто не хоче купувати, а чим вони гірші?

Перекуняли, сидячи в тісній, нужденній корчмі, й погна-ли далі. Там зупинилася чумацька валка, й людей було – ніде маковій зернині впасти, а весь двір заповнили понакривані шкурами сани.

Ранком були на Січі, де Сірко вчинив розгром канцеляристам (Яковлев з підписарями грали в карти), вибанітував кухарів Васюринського куреня за те, що виливали нечистоти одразу за куренем, пужонув дячка-установщика, який зрання устиг хильнути й трапився йому на очі. Аж під обід одійшов серцем і сховався до дячка та перепросив, похристосувавшись з ним тричі, неначе на Великдень. В дячка минулої осені помер у Києві син-бурсак, дячок лишився в світі яко перст і відтоді частенько топив горе в горілці.

Розділ двадцятий

I

Легко орати панське поле. Не то що власне, де нивка куца, як посполитський вік: натягаєшся на зворотах плуга, насобкаєшся, начіпляєшся за тини, пеньки, та ще, дивись, перекинеш сусідську межу. А тут гони довгі: двічі обійшов загінку – і вже обід, ще тричі – і вже вечір; пустив воли, й вони самі йдуть, помахують хвостами, ледь притримуєш за одну чепігу рукою плуга, повісивши на другу шапку, чалапаєш босими, аби не бити взувачки, ногами по борозні, а нахолонуть підошви – вийдеш на стерню і йдеш собі збоку, знову ж таки притримуючи плуга однією рукою. Він легкий, полиця вияснена скибами до блиску, чересло гостре, крає чорнозем, як воду. Вряди-годи хрусне під лемешем бадилля чорнобилю або хитне плуга клубок торішнього пірію.

«Соб, сірий, соб, шутий».

А небо високе, світло-голубе, а сонечко тепле ще тільки прозирає з-за обрію. По першій загінці воно сяде волам на роги... А ось вже й жайвір обізвався десь збоку: «Ті-ті-ті-ті, ві-і-і-і». Ні, то не жайвір, то витинає вівсянка в кущах при долині, а жайвір грудочкою завис угорі, перемелює крильцями сонячне проміння на порошок. Тут їх безліч, еднають сріб-

ними струнами небо із землею. Та й не сам ти в полі, за тобою тягнеться ще аж шість плугів, як випряжуть у обід біля могили, балачок усяких, жартів, реготу – на все поле. А то побіжать до болота, надеруть яєць крячиних і напечуть у жару. Всі ж бо хлопці молоді, нежонаті, тільки Яків старший, уже одружений, напускає на себе статечності.

Важко орати панське поле. Важко до болю в серці. Гони довгі, скиба важка, вітер у полі пронизливий і вільгий... Чужі гони, чужа скиба, чужі воли, чужі жайвори в небі. Своя нивка, свій городчик наперед веселять око: отам буде просо, отам буряки, отут ростимуть висадки. Хочеться кожну грудочку перем'яти в долонях. Хочеться падкувати біля своєї землі, біля свого господарства. Але катма землі й катма господарства. Є лише сліпа на одне око, безклуба кобильчина Калитка (орють нею із сусідом у супрязі) та четверо овечок.

Випрягали біля могили. Зварили кулеші, порозстеляли на маківці могили сірячини, обідали. Жартував тільки Філон, на прізвище Мальований, по-вуличному Кібчик. Коли Микола перевзувався, насипав йому в постіл гарячої кулеші, і той довго стрибав на одній нозі. Погнали воли на водопій, всі хлопці йшли позаду, один Філон їхав верхи на шутому воліві. Але він отак їздить і на всіх інших. І вдатний на всілякі вигадки. Через те й Кібчик. Кібчастий вдачею, задерикуватий – чуб рудуватий, вихрастий, очі вчіпливі, ніс на кінчику чи то облупився, чи то йому хтось утер його чимось твердішим за кулак. Філон не змовчить нікому й будь-кому

дасть здачі. Він невисокого зросту, чіпкий, міцний, не заплаче зроду, хоч ти його вбий.

Жартувати не жартували, а гомоніти поважно гомоніли. З могили було видно далеко наокіл. У бік південний скільки не зори – поля й поля, доли і видолинки, земля пана Замайського, і в східний та західний також, а в північній стороні текла річка Гнилий Тікич і стояв панський фільварок. Фільварок – по той бік, на високому березі, серед парку-гаю; окремо замок, як величав свій будинок пан, і окремо чорний двір, далі ще шмат поля, а за ним ліс, панський таки ж, Вітряним званий. До фільварку їхати греблею через високу камінну браму. Село розкинулося по цей бік, уподовж Гнилого Тікичу, на горбках та по долинах, одною предовгою і кількома коротшими, поперечними вулицями. Хатки у вишневих садочках, хліви та обори і городи здебільшого до річки. А за городами берег, далі річка, оступлена зобабіч високими очеретами. Річка широка й гарна, тільки рибу в ній людям ловити заборонено, їм дозволено ловити вже за греблею, де, перепущена крізь зуби двох водяних млинів, вода тече невеликим швидким потічком, скаче по корчах і по каменю. Село мріє в мареві, поблискують проти сонця всі три бані Миколаївської церкви, а на шпилі фільварку, гейби жайворове крило, тріпоче стяг з графським гербом. Хоч люди подекують, що їхній пан Казимир зовсім не граф, а тільки однофамілець графів, але хто осмілиться сказати те панові, та й кому до того яке діло.

– Замок колись був ще більший, тільки дерев'яний, – каже Філон, облизуючи та ховаючи до кишені дерев'яну ложку-рибку.

– Багато ти знаєш, – недовірливо кидає Яків, на прізвисько Струль. – Стоїть він уже літ сто.

– Стоїть, та не той, – блискає очима Філон, – той згорів.

– Чого б то він згорів? – облизує й собі ложку Яків. Губи в нього тонкі, а очі великі й сумні, як у старого вола, а чуприна чорна й буйна, і лице довгасте, сказати б, гордовите, коли б не ті очі.

– Бо... спалили козаки Хмелеві. Налетіли і в одну ніч... Кобзар розказував. Отой, що на Пречисту співав на паперті. Він у нас обідав.

Люблять парубки поговорити про Хмеля, про козаків, про Січ, тільки бояться. Отож і зараз.

– Не бридь дурного, – трохи боязко, а трохи суворо кидає Яків. – Розкажуй тільки те, що бачив на власні очі.

– Виходить, кобзар брехав? – прискалює крапчасте, як у кібчика, око Філон.

– Може, й брехав, – понуро кидає Яків. – Йому що – поплескав язиком, та й далі.

– А нам?

– Сам знаєш, за що б'ють дурнів, – звівся на ноги Яків і хвицьнув бато́гом на вишневому батожилні. – Нам пора запрягати.

І знову: «Соб, сірий, соб, шутий, щоб тебе вовки з'їли. Ку-

ди хапаєш, не нажерешся ніколи». Воли притомилися, та й голодні, не напаслися, нерівно йдуть у борозні (то сірий попускає, то шутий), треба підганяти, міцніше тримати плуга. Вступає в ноги втома, болять руки. Врешті Яків кладе плуга лівою чепігою донизу, собкає до волів. За ним тягнеться вузенька, неначе ножем прорізана, смуга – її крає леміш. Сонце сиділо на самій маківці могили. Кінчали оранку раніше, бо субота. Як їхали до села, у церкві бемкав малий, яким дзвонять у піст, дзвін.

Звичайно хлопці підїжджали до греблі з поля, хоч можна підїхати туди й через куток Ямне, що за греблею. Але вулички там вузькі, покручені; щоб не наїхати на чий-небудь пліт, воли доводиться вести на налигачі.

Філон поспішав і через те поїхав через Ямне. Й не вів воли, а гейкав з воза. Поспішав, бо крутилася в голові думка зняти з горища та переглянути ятірці. Либонь, за зиму лозові кільця потріскалися, та й дірки не позалатував з осені. За ті ятірці його сварили батько та мати і старший брат Йосип, бо ставив їх Філон у кінці свого городу, в очереті, де людям ловити рибу заборонялося. Філон на ті прохання і погрози батьків та Йосипа не зважав, бо ще не був упійманим. Ставив і виймав ятірці вночі, а як їх знайдуть удень, нехай докажуть, що вони його...

Філон так задумався, що й незчувся, як воли надали в ході, а тоді й зовсім побігли. Віз саме виїхав на вигін, дорога до греблі – прямо, а вони бігли кудись праворуч, дони-

зу. Воза хитнуло, кинуло, Філон вхопився за полудрабок, і в цю саму мить попереду пролунав тонкий скрик. А віз уже зупинився, і воли пили з відер, які стояли біля криниці. На цямринах лежало коромисло, а з того боку криниці з-за зрубу виглядало кругле перелякане личко.

– Цабе, сірий, назад, шутий, бодай би ви повиздыхали.

Воли ж припали до води, тільки боками хлипали.

– Бодай би ти краще напоїв їх, – почулося з-за криниці. – Добрий хазяїн. Бач, як здухвини позападали.

Філон тягнув воли за налігача і бив їх пужалном по мордах.

– Нехай уже допивають, – пролунав той самий голос, і Філон оглянувся.

Дівчина вже вийшла з-за цямрини, й Філон гаразд бачив її. Кругле, як місяць, обличчя, розлетисті брови, рівний носик, туго стулені губи, невисокого зросту, ставна й зграбна.

– Витягни ще, – наказала дівчина.

Філон погнав важкий цебер углиб, дістав води, подоливав у відра. І вступився зором у дівчину. Вона не відводила очей, спокійно і якимось надто впевнено дивилася на нього. «Чия вона? – розмірковував Філон. – Ткачиків? І як її звати?» Аж сам здивувався, що не знає достеменно, чия це дівчина і яке в неї ім'я. Запитати б, але язик неначе прилип до піднебіння. Філон аж розгнівався, але не знаходив способу запитати в дівчини ім'я.

– Чию це воду випили воли? – нарешті спромігся.

– Божу, – відказала дівчина.

Воли стояли, із їхніх морд у відра кльокали краплі, а далі почали смачно хапати спориш, що ріс біля криниці, він аж рипів під їхніми губами.

– Ти ліпше набери води та сполосни відра, – знову наказала дівчина.

Іншим разом Філон би тільки засміявся на таку вимогу, а тепер відвів убік воли, уволив волю. Ще й понабирав відра. Дівчина зачепила їх коромислом, підставила плечі й понесла вгору по вулиці, похитуючи станом у лад ході. А Філон стояв, роззявивши рота, й дивився їй вслід. Стара, сива, облісіла бараняча шапка з'їхала йому на чоло, руки зігнули в дугу грушеве пужално.

З цієї миті Філон перестав бути Кібчиком.

Він одігнав на чорний двір воли й у тихій задумі повернувся додому. В дворі батько – вироблений, переляканий, забитий нуждою чоловік у сірій свиті й сірій шапці, з-під якої вибилося пасмо сивини, – та старший брат Йосип, високий – у материн рід, – широкий у плечах, мовчакуватий і понурий парубок, вдвох розбирали загату з очеретяних в'язок, якими хата була обкладена ще на зиму; мати саме зварила вечерю, на стіл подавала Василина, сестра, молодша на два роки від Філона – од Великодня піде їй шістнадцятий.

Повечеряли галушками з тертою сім'яною макухою, повкладалися спати. Всі покотом, на полу; з лівого краю Філон і Йосип, з правого – мати й Василина, посередині батько. Він

іноді схропував і прокидався, мацав себе рукою за голову й одразу ж засинав знову.

Спали всі, тільки Філонові не спалося. Либонь, чи не вперше в житті. Й стояло в його пам'яті кругле личко, й тернові очі гнівно дивилися на нього. А може, й не зовсім гнівно... Ось тепер вони вже дивилися ласкаво. Філонові стало трохи соромно. Звичайно, він вже думав про дівчат, і навіть не так, як зараз, а трохи й гріховно, проте тільки тоді, коли спав сам під піддашшям комірчини або в полі біля товару. Думати про дівчат, та ще гріховно, біля своєї рідні стидався. А зараз думав, тільки в тих думках не було й дрібки нецноти, він думав про незнайому дівчину як про сестру... ні, трохи не так, як про сестру, але й інакше, ніж думав раніше про дівчат. Не йшла вона з мислі, й не міг заснути до півночі.

Наступного ранку Філон устав услід за матір'ю. Вмився, розчесав непокірного рудуватого чуба й звернувся до матері:

– Я, мамо, взую Йосипові рантові чоботи та одягну його шапку. Хочу піти до церкви.

Мати здивувалася (раніше Філон ходив до церкви тільки на великі свята та сповідатися, й то після материних вичитувань), трохи повагалася й дозволила взяти шапку та чоботи.

– Тільки ж дивися не помицькай.

Йосипу вже двадцять другий рік, немолодий парубок, треба й сватів засилати, й батьки стягнулися йому на парубоцьку одежу. От тільки з ким побратися, куди вести молоду? Податися б у прийми (Йосип згоден на те), так усі багатші

одиначки, навіть дзюби, розхапують проворніші. Доведеться, мабуть, прорубувати в коморі вікно й робити з неї кімнату. А куди запхати злидні, того вже не знає ніхто. Ще тільки сіють, а збіжжя в кадібцеві на денці (мати охкають біля кадібця). Але й те сьогодні Філонові не в клопіт, як не вельми воно йому в клопіт і в інші дні.

У церкві людей повнісінько, не протовпитись (церквиця маленька), й стоять вони на східцях біля притворів, дівчата і парубки розташувалися кількома гуртиками просто на траві під вишнями та грушами, хлопці попідстеляли свити, повсідалися зручно, дівчата поприсідали, як сороки на лозі, – аби не зазеленити в молоду траву білі та жовті плахти й сорочки.

Філон обійшов довкола церкви, але кругловидої дівчини не побачив. Тоді він пропхався у праві бічні двері, правда, недалеко, та й служба вже закінчувалася: піп вів казання. Наказував, щоб молодші слухалися старших і щоб чоловіки не били жінок. Жінки побожно хрестилися, деякі чоловіки таїли в куточках очей глузи. Філон випхався з церкви й став недалеко від воріт під грушею. Бемкнув дзвін, люди повалили з церкви. Гуртами й поодинці, гомоніли неголосно. Ось уже й сліпа старчиха Секлета подибала з дочкою-поводиркою додому... Кругловидої дівчини він так і не побачив. Недовго роздумуючи, Філон попрямував на Загату, де вона жила. Пройшов порожніми вуличками, наполохав курей, що висипали з чийогось двору на вулицю, буцнув кулаком у лоба чиєсь рябе теля, прип'яте до тину, нікого не зустрів (усі

саме снідали) й подався в береги. Він не хотів іти додому, бо доведеться оддати Йосипові шапку та чоботи, а Філон сподівався побачити дівчину на веснянках, як називали в них у селі дівочі та парубочі гулянки за дня.

Сидів він на пенькові довго, відгонив бузиновою гілкою комарів. Потьохкував сонно соловейко – виспівався за ніч, тріщала, наче коник у стерні, очеретянка. Під очеретом сплескувала риба, ловила комашню.

Філон не помилився. Коли підійшов до криниці, де вчора заздрів дівчину, парубки та дівчата вже зібралися на вигоні. Парубки статечно стояли біля тину, тримали в зубах люльки (здебільшого порожні), дівчата, розбившись на два гурти, грали в жельмана. В святкових строях, здебільшого заплетені в дрібушечки або в дві коси, заквітчані барвінком та сухими васильками. І тільки одна голівка не заквітчана, і тільки в однієї волосся заплетене в одну товсту-претовстючу, чорну, як ніч, косу. То була... вона. Та сама дівчина. І він уже знав, чия вона. Впізнав по породі. Здогадався. Грищенкова, Ткачикова по-вуличному: її батьки були ткачами, ткали вдома на верстаті панам рядна та ліжники. Диво дивнеє, півночі не міг згадати, а це побачив – і враз згадав. Ще він згадав, що в дівчини є троє чи четверо братів, хлопці – як лути, всі дужі, чорняві, з важкими кулаками, старший уже, здається, одружений. Такі як перестрінуть... Але за віщо його перестрівати? А за те... Загатчани завше ворогували з сільськими парубками, й ходити вечорами загатськими

вулицями було небезпечно. Удень не зачепить ніхто. Проте й до гурту його не візьмуть. Філон так і стовбичив біля криничного зрубу, викликаючи подив у парубків та дівчат, аж поки одна з них, задихана, червонощока, пробігаючи мимо, не зупинилася та не запитала:

– Ти щось загубив? Шукаєш чого?

Либонь, у Філона був розгублений вигляд.

– Учорашнього дня.

– Упав у криницю.

– Дістану. – І вже трохи інакше: – Та то я вчора вельми отій дівчині відро потовк, хотів запитати, чи не били мати її. Як її звати?

– Лукино, – гукнула дівчина, – тебе мати не била?

– А цебто за віщо?

– Оцей парубок каже – за нього.

– Отакої, – засоромилася Лукина. – Нехай за нього когось іншого б'ють. Він учора волами в криницю в'їхав. Ледве встиг ухопити одного вола за хвіст.

Дівчата й хлопці засміялися. Філон блиснув очима, насунув на очі шапку й пішов пріч. Гнівався на парубків і дівчат, гнівався на Лукину й... не міг розгніватись. Дівчина запала йому в серце ще глибше.

Увечері вкладався спати під піддашшям комори. Мати казала: ще холодно, але він не послухався, послався на задуху в хаті. Ледве в хаті погасло світло, встав. Він знав, що з неділі на понеділок челядь на колодках не гуляє – розганяють оса-

вули, завтра ж на роботу, хіба що нишком, але сподівався, що на Загаті хоча б дівчата зберуться. Куток глухий і далекий, та й там є де сховатися. Йшов берегами, вузькою стежкою, яка то наближалася до самої води, то підбігала до городів, перечіплялася через корчі, пірнала під гілля, яке збивало йому шапку. Місяць сріблив воду на річці, очерет темнів з того боку чорною смугою, біля панських містків хтось проплив на човні – либонь, сторож. Бриль на його голові теж видавався срібним. Верб та вільхи важко занурилися в свої сні, тільки осокорина тихо шелестіла без вітру. Філон поминув греблю, крутою стежкою вишкрюбав нагору. Ось і криниця, де він побачив дівчину. А ото вуличка, що веде до Ткачиків. Ішов, і серце йому витьохкувало й забивалося в сторожкій напрузі. Ось і Ткачикове обійстя. Лісяний хлів понад самою вуличкою, – в стріху вросла верба, – тин і перелаз, хата в глибині двору. Велика, стара, розсядиста хата. Там стоять верстати, на них б'ють ліжники Лукинині батько та мати – Саватій і Онішка Грищенки. Ткачики буцімто й заможніші од інших, але яка то заможність, коли землі десятина, а хлопців троє. «Вона ходить через цей перелаз». Гаряча хвиля обійняла Філона. І в цю мить він ледве не налетів на постать, яка темніла біля присішка хліва, що похилився на вулицю.

– Тю...

– На свого батька тюкай. – Парубок був миршавий, сопливий, але на своїй вулиці, й через те бадьорився.

– Та це я... кобилу шукаю, – Філон показав недоуздка,

завбачливо, саме про такий випадок захованого під світою. – Не бачив? Гніда кобила, сліпа на одне око.

– Не бачив. Кажеш, сліпа? Через те вона й заблудила, – поважно відказав парубійко.

– Може, запитати хлопців та дівчат; вони десь гуляють? – хитрував Філон.

– Іноді збираються, але сьогодні немає нікого.

Й тоді Філон рушив напрямці:

– Ткачикова Лукина на колодки виходить?

– Мати її не пускає.

– А вона... з кимось гуляє?

– Нащо тобі? – насторожився парубійко.

– Та так... Просив запитати один хлопець, – знову хитрував Філон. – Ке ось закуримо, та я й піду, – дістав припасеного на цей-таки випадок міцного тютюну. Сипонув у жменю щедро, ледве собі лишилося на півлюльки. – Так гуляє з кимось Лукина?

– Кажу ж, мати не пускає її на колодки. Та й.. – зам'явся хлопець, – горда вона. А чим там гордитися? Є й кращі дівчата, – хвальковито сказав сопливий парубійко. Філонові од тих слів затанцювало в грудях, і він так кресонув кресалом, аж іскри бризнули навсібіч.

– Обережно, хліва підпалимо, – сказав парубійко.

Трут загорівся, потягло щипливим димком, парубки запалили люльки й розійшлися.

Прийшов Філон додому, ліг під коморою на соломі, укри-

вся старим кожухом, й одразу з темної, подзьобаної поодинокими зорями пітьми впливло до нього знадливе, трохи суворе личко. Й знову він крутився до півночі, не міг заснути.

Й од того вечора почав учащати на Загату. То буцім вертається з поля, то шукає телицю, то йде з підсакою побовтатись у ковбанях (хоч ятірці вже стояли в очереті). Й таки перестрів одного разу Лукину. Несла од річки воду на коромислі, піднімалася звивистою стежкою вгору. Він заступив стежку:

– Чорнобрива, дай напиться.

– Вода не питна, несу на золиво, – спокійно відказала вона, а сама чи не вперше пильно подивилася на парубка. В лихій одежині, рудий, але... чимось і вабливий. Очі сміливі, проте не нахабні, обличчя відкрите. Філон упіймав той погляд, спаленів і розгубився. Та за хвилику оговтався й напустив на себе нахабства.

– Тоді дай поцілувати.

– Овва, – взялася обома руками в боки дівчина, а відра гойдалися на плечі.

Він спритно зняв відра і поставив додолу.

– Оддай, – тихо сказала вона.

– Я їх потім тобі віднесу. Можу однести хоч за Ляхівські гори.

– Коли це потім?

– Як... надивлюся на тебе.

– Дивися. За це грошей не беру.

– Ти пробач, – сказав Філон і знову подивував сам собі: адже рідко коли перепрошував, хіба що батька-матір. – Пробач, що заступив дорогу. Але інакше з тобою погомоніти не можна. На колодки ти не ходиш...

– А ти ходиш? Сюди, до нас?

– Ну, не зовсім на колодки. Ваші парубки...

– Дивися, щоб вони не впіймали тебе. – Він уловив у її очах щире занепокоєння і зрадів.

– Не упіймають. А якщо впіймають... У мене теж кулаки є.

– Там мати чекають, – занепокоїлася Лукина й підібрала відра на коромисло.

– Завтра неділя. Вийди сюди перед вечором, – попросив Філон.

– Не знаю... Завтра я їду в місто на базар.

– З ким?

– Із Зінькою.

І зникла за хвірткою.

Філон прийшов додому й одразу до батька:

– Тату, я завтра одвезу на базар того осокора спіяного.

– Чого це тобі заманулося його везти? – здивувався батько.

– Так струхлявіє. Поки немає іншої роботи.

– Кому зараз треба в місті дрова, – заперечив батько. – Ціна низька.

– Якраз і не низька. Тоді, як навезуть усі, вони і впадуть у ціні.

Таки вмовив. Повантажили звечора на воза окоренки, а рано-вранці й виїхав з двору.

Вийшло на батькове. Та ще він поспішав, аби не випередила його Лукина, аби діждатися її за містом, – продав за безцінь. Хотів купити Лукині бодай стрічку, але грошей на-торгував так мало, що не одважився.

Дожидався дівчини в стороні від дороги під грушками, так, щоб і дорогу було видно, й щоб ніхто з односельців його не впізнав. Коли дівчата – міцна, ставна Лукина й висока, як лозина, Зінька – появилися, Філон вйокнув на Калитку, виїхав на дорогу й наздогнав їх.

– Сідайте, хто з товаром, – запросив мовби жартівливо.

Лукина ледь помітно зашарілася, а Зінька здивовано вигнула безбарвні брови:

– Звідки такий вощик?

У неї безбарвні не тільки брови, а й волосся, проте на виду непогана: маленький носик, невеликі, чітко окреслені губки, лагідна усмішка.

– Спасибі, – сказала Лукина й поклала на воза чоботи та невеликий клуночок.

Зінька поклала й свою поклажу, обіперлася об полудрабок, щоб скочити на воза, запитала, показуючи на кобилу:

– А вона не впаде?

– Вона таких вас півкопи на гору зведе, – одбувся жар-

том Філон, а сам зніяковів, як не ніяковів зроду. Стало йому соромно й за драбинчатого старого воза з неошинованими колесами, й за безклубу Калитку, яка махала обтьопаним, неначе квач, хвостом і йшла, низько опустивши голову, і за те, що віз немилосердно скрипів.

– Но, гніда, – смикнув мотузяні віжки Філон, і кобила раптом дуже кумедно кинула задом.

Дівчата засміялися, а з ними й Філон.

– Отаке стерво, ще й лукаве та хитре... Задере голову, й тоді не одягнеш хомута. Або розставить на пастівнику ноги, спутаєш, і ходить, наче непутана.

– У нас була кобила, що за псом ганялася, – сказала Зінька. – Вищирить зуби й біжить за ним.

Заговорили за коні, за корови, за овечки, з якими химерами бувають і які вони розумні та хитрі. Філон озвичаївся й почав дівчатам показувати, як хрокає Терещенків кнур і як осавул Лизько підскакує в сідлі, коли їде на поле.

Дівчата заливалися сміхом, аж хилилися на воза.

Кобила тюпала, похиливши голову, з-під розбитих копит порскала курява. Філон помітив, що від дуги одв'язався повід, тягнеться в пилюці, намотав на мотузяні, з порваними сталками віжки, побіг, прив'язав повід до стертого залізного кільця на дузі. Вйокнув на кобилу, але вона навіть голови не підвела.

– Ех, коні, коні, – зненацька сумно зітхнув Філон. – Колись були коні... Бо воля була в людей. Воля на них їздила.

– Яка це воля їздила на тих конях? – запитала Зінька. – У яких людей?

– У таких, як ми.

– Тоді люди були не такі, – суворо мовила Лукина.

– Які ще не такі? – не погодилася Зінька.

– Вольні духом. І горді. Правду Філон каже.

– А батюшка сказав, так Богом велено: одним робити, другим володарювати. Зате на тому світі...

– Не велено те Богом. Колись усі люди були вольні, – перебив Філон.

– Виходить, батюшка брешуть?

– Ну... не кажуть всієї правди. Приховують, – мовила Лукина. – Вони теж бояться. Дідуньо оно розказували, як за Хмельницького все сталося. Усіх панів повиганяли, а котрих побили.

– Так і стоїть усе те перед очима, – сказав Філон.

– Тебе ж тоді й на світі не було.

– Ага. А от заплющу очі й бачу. Тільки ж немає ще одного такого лицаря. Поки що.

– Ох і розходилися ви. Дивіться, накликаєте лихо.

Вийшло на Зіньчине. Як переїжджали греблю, в кінці зустріли пана з поштом і гайдуками. Всі верхи, у високих чоботях із закатами, з гарапниками в руках. Попереду пан, у чорнім жупані, в чорних рукавичках, на вороному коні, одразу за ним – старший гайдук: теж у чорному й на вороному коневі. Очі як вугіль – так і пропікають, чуб залізаний напе-

ред, губи тонкі, стиснуті, що й лезо ножа не просунеш (вродя, але неприємна), ще й гарапником погойдує. У пана обличчя клинцювате, худорляве, з глибокими морщинами на лобі в міжбрів'ї, суворе; кажуть, служив він у королівській кінноті, має великі заслуги, за це його й нагороджено цим маєтком. Панові років під сорок, ще юнаком бився він у гусарських лавах проти полків Хмельницького.

Гайдуки, либонь, верталися з ловів (позаду їхали два вози), зайняли всю греблю, Філону довелося спрямувати Калитку на самий край, ще й підтримувати плечем воза, щоб не скотився в діл.

Пан і його смаглявий охоронець порівнялися з возом. Дівчата посхоплювалися, поставали біля затильника воза, поскиляли голови. Філон напружився під вагою воза, теж дивився в землю. І раптом повітря розітнув посвист гарапника.

– Шапку, хлопе!

Гарапник сам збив шапку. Чорний охоронець знову звів руку, дівчата зойкнули, Філон прохрипів:

– Воза ж ось тримаю.

– Досить, Яне, – наказав пан. – Уже провчив. Та й непоганих дівчат везе. Надто оту. Як тебе звати?

– Кого, мене? – запитала Лукина.

– Атож, тебе. Чия ти?

– Грищенкова.

– Ткачики по-вуличному, – додав хтось із гайдуків. – На Загаті живе. Колись її батько славився як гарний ткач.

– А тепер?

– Постарів. Але ще тче.

– І дочку, мабуть, навчив, – посміхнувся пан й, ще раз гостро глянувши на Лукину, відпустив повіддя. Кінь помчав учвал в кінець греблі.

– Важко тобі було зняти шапку, – докоряла Зінька Філонові, коли верхівці заманячили далеко на горбі. – Спала б з твого лоба позолота? От і маєш.

Філон мовчав. Мовчала й Лукина.

А Зінька талалакала й талалакала, і під те талалакання Філон прошепотів Лукині, щоб вона в наступну суботу одразу по заході сонця вийшла в береги, туди, де він її зустрів, як несла воду на золиво. Лукина показала очима, що вийде.

Вона в суботу вибігла, але ненадовго. Лукина обдурила матір; сказала, буцім іде до Зіньки позичити сухих гвоздик, отже, тепер мусить ще забігти й до неї. Не встигли й погомоніти. Стояли під обсіпаною місячним сяйвом вербою. Зорі проглядали крізь віття, неначе золоті горішки, хотілося дістати їх руками. І скрізь понад річкою дрімали старі верби та вільхи, й набиралися місячного сяйва пуп'янки яблунь у садах. Посіяні в пониззі коноплі стояли стіною, ховали якусь таїну. Хижо вигнувши спину, з конопель вийшов кіт, світячи очима.

Філон тихенько цокнув язиком, кіт підстрибнув на місці й метнувся в конопляні нетрі.

– Восени поїду з чумаками на Дін, – сказав Філон. – Вже

домовився з економом. Кажуть, там можна заробити грошей.

Лукина зрозуміла: він натякає на те, що, коли заробить грошей, зможе заслати до неї старостів. І трохи образилася: адже й про кохання вони ще не говорили, і він не запитав, чи любий їй. А вона, як і кожна дівчина, мріяла про кохання, про гаряче освідчення при місяці, клятви-моління й щирі сльози. Через те сказала насмішкувато:

– Нащо забиватися так далеко, піди в Занози й викопай скарб.

– Ходив і копав, – понуро мовив Філон.

– Правда? – не повірила Лукина. – Й горів там вогонь? І... нечистий, який його стереже?..

– Не було ніякого вогню й ніякого нечистого. Будяки та пустирник. А в землі череп'я бите. І більше нічого.

– А ти... правду кажеш? – запитала тихо.

Філон забожився. Й розповів, як виглядав молодика, як окропив свяченою водою, що мати принесла вербної неділі, заступ, і як копав, і як виполохав kota.

– А може, то й був він, нечистий?

– З мишею в зубах? Він як чкурнув...

Лукина переминалася з ноги на ногу.

– Мені пора.

Філон узяв дівчину за руки й притримав якусь мить. На більше не зважився.

Й ще тричі він ходив під вербу. Одного разу, вже коли йшов назад, його зустріло троє парубків, один ухопив за ру-

кав свити, й Філон затопив парубкові в лоб, аж той одлетів у коноплі.

– Порішу! Порішу! – гукнув Філон, і парубки вломили через коноплі, аж зашкварчало бадилля.

За всі три стрічі він тільки раз по-справжньому пригорнув Лукину й поцілував у щок, а освідчитися в своєму коханні не встиг. Стидався. Кожного разу обіцяв собі, що ось піде й викаже все, що в нього на серці, й випитає в неї, а приходив – і втрачав сміливість, і язик починав заплітатися. Може, це ще й через те, що надто вже неприступною й гордою поставала в його уяві Лукина: вона й справді була не схожа на інших дівчат, реготух, які тільки вдають цноту, а самі так і липнуть до хлопців. Великі Лукинині очі були повні зоряного вогню, але вона гасила той вогонь, трималася спокійно, впевнено, незалежно. Несла в грудях якусь особливу таїну, була певною себе, через те й не міг Філон до неї приступитися. А коли одного разу мовби ненароком ковзнув рукою за керсетку, вона її не одвела, не вдарила по ній, але так ковзнула поглядом, що парубок зів'яв, як зламана гілка. Те Філон пам'ятав повсякчас, і ще дужче покохав Лукину. Й тепер думав тільки про те, як випитати її думку щодо нього самого. Вона ще нічого не сказала йому, але ж щоразу, нехай і ненадовго, виходить на побачення.

Філон так і не встиг сповнити свого заміру, бо наступної суботи Лукина під вербу не вийшла. А в понеділок Філон довідався, що її взяли на чорний двір фільварку для тка-

цької роботи. Та новина схвилювала Філона до краю. Адже був начуваний і про ткаль, і про вишивальниць, і про покоївок панських. Про панову розпусту ходили страхітливі розповіді. Та й про яке ткацтво може йти мова? Ще не виспіли коноплі, ще їх треба мочити, бити на бительні, тіпати, терти на терниці, прясти в півмітки, сукати. До того ж ще й панських овечок не стригли. Одначе в пана могла лежати пряжа в запасі, а Лукинин батько був гарним ткачем і колись працював у фільварку. Тим заспокоював себе й не міг заспокоїти, адже пам'ятав стрічу на греблі й те, як пан дивився на Лукину. Відтоді почав шукати способу, як би побачитися з дівчиною.

II

Сьомий день Лукина не знає, на якому вона живе світі. Її взяли не на чорний двір у ткацьку хату, а в двір при палаці, де є дві кімнати для вишивання. В одній дівчата сплять, у другій, більший, вишивають рушники, напірники, серветки. Лукина здогадувалася, нащо її взято до двору, і душа її стискувалася в тугий горіх, здається, трішки надави – й трісне навпіл. Хоч її поки що нікуди не кликали й навіть ні на що таке не натякали. Але з дівочих розмов знала, що побували в пана і Мелася, й Мокрина. Це звалося «показувати панові рушники». Справді, котрась із дівчат збирала роботу за тиждень чи й більше і несла панові. На чорному дворі... це називають «збивати панові перину». А збивати її є кому й так. Є у пана три хльорки, три пишнотілі дівулі, які нічого не роблять, вилежуються днями, а ночами тішать пана. Кажуть, що навідують усі три разом. Вони нетутешні, з інших панських маєтків, так само невільні.

Вишиває Лукина червоною і зеленою заплоччю рушника, додивляється до шиття, та як згадає рідну хату, завітчані ласкавцем і васильками, яких сама нарвала, ікони, а під іконами батька за читанням «Київського патерика», матір із схиленою на руки головою, братів, що хоч і не уважно, а таки ж слухають батькове читання, й оббіллється її серце слізьми. Назовні здебільшого тих сліз не пускає, а в грудях вони пе-

чуть, як отрута. Й лунає їй у вухах сюркіт цвіркуна у власній хаті, й навіть стукіт ляди на верстаку, що гупає всю зиму – гах, гах, відлунює в спогаді музикою. Старша над дівчатами – тітка Одарка, здебільшого мовчазна, сувора, тільки як побуває в підвального, стає весела та балакуча. Іноді вдається їй десь доп'ясти гріш, за нього підвальний і вточить їй того, від чого «й коло серця пече». Підпивши, водила дівчат у сад показати, як пани гуляють і казяться. На річці тоді було вогнів-вогнів, плавав порон на кодолі, зачлечаний і в свічках, і там веселилися пани, а в маєтку на балконі не вгавав оркестр.

– Скільки-то кодоли треба на той порон, – мовила Мелася. – Мабуть, пар на десять віжок би стало.

– Сказала, – хмикнула Мокрина. – На сто, не менше.

– Панська доля цвіте, наша в'яне, – зітхнула Мелася.

– Не нарікай на долю, бо буде гірше, – кинула Одарка.

В суботу вранці старша покойова зненацька покликала Лукину в парадні горниці:

– Ходімо, допоможеш килими трусити.

Лукина вся стиснулася, далі заметалася, вибігла в сіни, щось ухопила й засунула за керсетку. Серце стукотіло, ноги стали важкі, неначе камінні. Пішла за старшою покойовою, оглянулася, і їй одразу попустило в грудях. Позаду йшли Мокрина і Мелася. Їх також покликали. Перейшли гардеробну, вступили в залу, й Лукина розгубилася. Побачила себе спереду, і зліва, й справа – кілька Лукин стояло, притиснувши до грудей руки. В проміжках між дзеркалами висіли ки-

лими, а зверху – парсуни вусатих шляхтичів з мереживами на шії і при зброї. Проте роздивлятися їй було ніколи. Старша покойова наказала взяти килим і нести в двір.

І ще двічі ходила за покойовою. Одного разу її перестрів пан, нічого не сказав, тільки осміхнувся, і усмішка та злякала Лукину. Якась вона була ніби й приязна, але хижа.

Ще за три дні, сердита й понура, бо давно не пригощалась пінною, Одарка, одвертаючи червоне, прищувате обличчя, наказала Лукині:

– Сьогодні понесеш панові рушники.

В Лукини підломилися ноги, й вона сіла на ослін. І далі була мов нежива й ледве пам'ятала, як її водили на чорний двір, купали, зодягали в чисту тонку сорочку, гризетову керсетку, як завітчували голову. Всі ці дні вона думала про те, що має статися. І здавалося їй, була готова на все. В ній змалку жили суворість і владна рішучість, їй нелегко було скривдити, й вона вибрала собі спосіб, що, як їй здавалося, єдиний був достойний її роду і її честі. Вибрала спокійно, без каяття і розпачу, й коли стала на ньому думкою остаточно – заспокоїлася. А тепер знову розтривожилася до краю. Рушники несла на руці. Серце билось шалено, й такий її опанував страх, що цокотіли зуби.

Ще дужче вона налякалася, коли помітила біля дверей панської горниці того чорного, похмурого, з непривітними очима юнака – гайдука, якого бачила на греблі біля пана. Гайдук стояв неначе неживий, неначе вирізаний з дерева, йо-

го тонкі губи мовби злилися воєдино, очі некліпно дивилися кудись у куток.

Пан помітив Лукинин страх. Сидів у кутку невеликої кімнати, вечеряв. На круглому столику стояли страви, пляшки, ледь погойдував язики світла трисвічник, а над головою висіла клітка з двома жовтими пташками.

– Чого злякалася? – мовив пан. – Мабуть, нарозказували тобі всякого. Дурниці все те. Поклади рушники он туди.

Під стіною стояла оббита жовтим сап'яном отоманка, на ній Лукина й розстелила рушники.

– Потім покажеш. Розстели отой, верхній. Що ж, гарний. Іди сюди. Йди, я не кусаюся.

Лукина облизала смаглі темно-вишневі губи, підійшла.

– Сідай сюди! – наказав пан голосом, якому Лукина не осмілилася спротивитись.

Сиділа на стільці, дивилася вбік.

– Ти ткачиха гарна. Що ото таке?

Лукина звела очі.

– Рядно... заткане квітами і звірами.

Звірі були дивовижні: з людськими головами, а риби – з жіночими тулубами.

Пан засміявся.

– Молодець. Гобелен називається. Вісім років його ткали.

– Вісім років! – зірвалося з Лукининих вуст, і вона глянула на пана, чи він не жартує.

Пан не жартував. І дивився на той чудернацький килим.

Хоч яка злякана була Лукина, одначе відмітила, що обличчя в пана мужнє, тільки вже не молоде, й надто великий лоб, ще більшим його робили зализини, що пролягли в ледь курчявому чубі. Вони зустрілися поглядами, вперше за весь час зустрілися як людина з людиною. У погляді Лукини були страх і моління, погляд пана не виражав нічого.

– Не бійся, дівчино, – сказав пан. – Люди на те й люди, щоб вигадувати. Не приховую: ти мені сподобалася. Але я ні до чого тебе не неволю. Захочеш – підеш звідси, як і прийшла. Зрозуміла? Ось за це й вип’ємо.

І налив з високої горлатої пляшки у два срібні келихи жовтого вина.

– Випий. Ти такого не куштувала.

– Я не пила ніколи нічого, крім узвару.

Пан знову сміявся.

– Розказуватимеш потім дівчатам, яку солодку водичку пила в пана. Твоє здоров’я, дівчино.

Лукина пригубила келих.

– Ні, так не годиться, – сказав пан. – Я п’ю твоє здоров’я, ти – моє. Хочеш, щоб я захворів?

Мусила випити. Вино справді було солодке й ніби зовсім не п’янке. Пан змусив Лукину випити другого келиха, а потім сказав:

– Вип’єш ще один і підеш.

Лукина зраділа й вихилила келих в одну мить. І враз відчула, що не може йти. В голові неначе було ясно, а йти не

могла. Підвелася і сіла. І, мабуть, од того руху в неї зашумувало в голові. Вона злякалася, водночас нею опанували дивна легкість і дивовижні веселощі. Що це з нею таке – ха-ха-ха. Вона зараз таки піде звідси.

Лукина звелася на неслухняні ноги. Гобелени, парсуни, трисвічник попливли перед її очима. Ой, як їй легко і важко водночас.

– Чекай, я допоможу, – сміючись, сказав пан.

На мить той сміх привів її до тями.

– Дух Святий з нами, – сказала, не знати чому, неначе уздріла нечистого.

– З нами, з нами, – реготнув пан. – З тобою і зі мною. Ось зараз ляжеш на отоманку, спочинеш... А я побуду біля тебе. Ось так...

І поклав Лукину на її рушника. Й розстебнув тугі гаки керсетки на пружних грудях, і побачив невеликого, гострого, зробленого із скіска ножа. Його обличчя оширилося, він і злякався трохи, й засміявся, – ця пригода з ножем додавала перчинку до його хіті. Він узяв ножа і з тією ж таки усмішкою кинув його на підлогу.

III

Філон наохляп на Калитці спускався узвозом до річки. В супрязі з сусідом, Сокуром, привезли попові соху з лісу, розвораного воза лишили на поповому обійсті (колоду здіймуть завтра толокою), правував додому. Дорога круто пішла під гору, хомут з'їхав Калитці на голову, один посторонок волікся по піску, Філон нагнувся за хомутом і сам зсунувся кобильчині на шию. І в цей час мельком побачив бричку, що наближалася, а в ній дві постаті. Намагався втриматися, хався за гриву, за хомут, але під його вагою кобиляча голова хилилася дедалі нижче, врешті Калитка махнула нею, і Філон полетів на землю. І в цей час пролунав сміх. Панський сміх він упізнав би і в пеклі. А інший, другий, дівочий... Лежав на землі й не вірив.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.